

ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
PANTEION UNIVERSITY OF SOCIAL AND POLITICAL SCIENCES

ΣΧΟΛΗ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑ»
ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΝΕΩΤΕΡΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

Πολιτική- οικονομία- κοινωνία και οι σχέσεις Ελλήνων και Εβραίων στη Θεσσαλονίκη,
1908-1913

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Λήδα- Μαρία Δώδου

Αθήνα, 2019

Τριμελής Επιτροπή

Στέφανος Παπαγεωργίου, Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου (Επιβλέπων)

Ευαγγελία Λούβη, αναπληρώτρια καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου

Ελένη Ανδριάκαϊνα, Επίκουρη καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου

Copyright © Λήδα-Μαρία Δώδου, 2019

All rights reserved. Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας εργασίας, εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν την χρήση της διπλωματικής εργασίας για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς τον συγγραφέα.

Η έγκριση της διπλωματικής εργασίας από το Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών δεν δηλώνει αποδοχή των γνώμων του συγγραφέα.

Περίληψη

Η Θεσσαλονίκη κατά την ύστερη Οθωμανική περίοδο και την πρώτη περίοδο ενσωμάτωσης στο ελληνικό κράτος ήταν μια πόλη με εβραϊκό πληθυσμό κατά πλειοψηφία, χαρακτηριστικό που της έδωσε το όνομα «Μητέρα του Ισραήλ». Ο πληθυσμός αυτός, παρότι πλειοψηφικός στην πόλη του, ήταν μειοψηφία τόσο στην Οθωμανική Αυτοκρατορία όσο και στο πλαίσιο του ελληνικού κράτους. Αυτή η αντίφαση δημιούργησε δυναμικές ανάμεσα στους Εβραίους και τις υπόλοιπες πληθυσμιακές ομάδες που σχετικά πρόσφατα άρχισαν να μελετώνται. Σκοπός αυτής της εργασίας είναι να μελετήσει τις σχέσεις των Εβραίων και των Ελλήνων, εξετάζοντας διάφορες πτυχές της ζωής των ανθρώπων εκείνης της εποχής, και να διαπιστώσει τον τρόπο και τους όρους που συνυπήρχαν σε διάφορες εκφάνσεις της δημόσιας ζωής. Η εργασία θα επικεντρωθεί στην οικονομία, την πολιτική και την εκπαίδευση. Μέσα από αυτή την μελέτη θα γίνει προσπάθεια να διαπιστωθεί αν οι σχέσεις ήταν ανταγωνιστικές και εχθρικές ή αν σε επίπεδο διακοινοτικής συνύπαρξης Έλληνες και Εβραίοι συνυπήρχαν ομαλά. Στην εργασία θα αναλυθούν κατά θεματική και χρονολογική σειρά τα χαρακτηριστικά που διαμόρφωσαν το πλαίσιο της περιόδου από οικονομική, πολιτική, εκπαιδευτική και πολιτιστική άποψη και τον τρόπο που αυτές οι συνθήκες επηρέασαν την ομαλή (ή μη) συνύπαρξη, ενώ επίσης θα επανεξεταστεί το βάρος που έχει δοθεί από την έως τώρα ιστοριογραφία στην διάδοση του αντισημιτισμού εκείνη την περίοδο. Ένα βασικό συμπέρασμα που προκύπτει από την εργασία είναι ότι η θρησκευτική ταυτότητα έπαψε να είναι η κυρίαρχη για αυτές τις ομάδες και οι διάφορες μεταβολές και τα γεγονότα της περιόδου οδήγησαν στην ανάπτυξη και ενίσχυση της κοινωνικοταξικής συνείδησης έναντι της εθνοθρησκευτικής· παράλληλα, θα ήταν κρίσιμο στο μέλλον να υπάρξουν μελέτες σε σχέση με την αντίληψη των ίδιων των ανθρώπων στη Θεσσαλονίκη της περιόδου σε σχέση με την ταυτότητάς τους και την ταυτότητα των Άλλων και τον ρόλο που το ευρύτερο οικονομικό, πολιτικό και ιδεολογικό γίγνεσθαι επηρέασε αυτή την αντίληψη.

Λέξεις-κλειδιά: Εβραίοι, Έλληνες, Θεσσαλονίκη, Νεότουρκοι

Abstract

Thessaloniki during the late Ottoman years and the first years of the annexation to the Greek state was a city where the Jewish element was a majority, thus giving to the city the name “Mother of Israel”. The Jewish population, even though it was a majority in the city, it was a minority within the broader context of the Ottoman Empire or the Greek state. This contradiction has created different dynamics between Jews and the other components of the population in Salonica that only recently began to be studied. The purpose of this paper is to examine the relationship between Greeks and Jews, by examining the different aspects of people’s life in that era and the way they coexisted in the public sphere. The paper will focus on economy, politics and education. This study will try to determine whether the relations were competitive and hostile or if Jews and Greeks maintained a relatively smooth intercommunal *modus vivendi*. In this paper there will be a thematic and chronological analysis of the characteristics that shaped this period from an economic, political, educational and cultural point of view. There will also be an analysis of whether the context of this period rendered the intercommunal coexistence smooth or not and there will be a reexamination of the importance of the spread of anti-Semitism in that era, as it is described by historiography so far. One major conclusion this study has reached is that, at this time, religious identity stopped being the major self-identification element. The incidents and changes that happened during that period led to the development and enhancement of social and class consciousness rather than the ethnoreligious one. In the future, it would be important if more studies were to be conducted that would examine the self- perception that the different population groups in Salonica had about their own identity and the identity of the Others that inhabited that city during that time, as well as the role the broader socioeconomic context played in formatting that perception.

Keywords: Jews, Greeks, Thessaloniki (Salonica), Young Turks

Περιεχόμενα

Εισαγωγή	7
Υπόθεση εργασίας.....	9
Υποκείμενο της μελέτης- μεθοδολογία	11
Αρχειακό υλικό	13
Πληθυσμός	15
1890-1907.....	18
Οικονομία.....	18
Πολιτική.....	20
Χωροταξία	21
Πολιτισμός - Εκπαίδευση	23
Περίοδος 1908-1913	26
Οικονομία.....	27
Επαγγέλματα-οικονομική κατάσταση του πληθυσμού	27
Συντεχνίες.....	31
Πολιτική.....	35
Πρώτη φάση	36
Δεύτερη φάση	39
Τρίτη φάση	40
Ως εδώ	42
Εκπαίδευση	43
Ευρωπαϊκά σχολεία.....	43
Κοινοτικά	46
Λέσχες- στοές- αθλητικά σωματεία	50
Μετά το 1913	55
Οικονομία.....	55
Πολιτική.....	56
Εκπαίδευση	58
Σύλλογοι	59
Χωροταξία	60
Συμπεράσματα	62
Πίνακες	66
Αρχειακό Υλικό	67
Βιβλιογραφία	67

Πίνακες

Πίνακας 1. Αποτελέσματα απογραφής πληθυσμού 1913 και αποτύπωση σε ποσοστά.....	62
--	----

Εισαγωγή

Τα τελευταία χρόνια, με αφορμή την διεκδίκηση της «Ευρωπαϊκής Πολιτιστικής Πρωτεύουσας» από την πλευρά της Θεσσαλονίκης, την επέτειο των εκατό χρόνων από την ενσωμάτωση της πόλης στο ελληνικό κράτος και αξιοποιώντας διάφορες άλλες δράσεις και κατευθύνσεις που είχαν στόχο να τονώσουν την σύνδεση της πόλης με τα Βαλκάνια ή να προσελκύσουν νέους επισκέπτες σε αυτήν, έχει ενταθεί η μελέτη του τμήματος εκείνου του παρελθόντος της το οποίο αναφέρεται στα πρώτα χρόνια του 20^{ου} αιώνα. Αυτή η εκ νέου έρευνα της ιστορίας της Θεσσαλονίκης προσπαθεί να φέρει στην επιφάνεια γεγονότα και να αναδείξει πτυχές της ζωής της πόλης τα οποία το προηγούμενο διάστημα δεν ήταν αντικείμενα συστηματικής και ενδελεχούς μελέτης.

Μία από αυτές τις πτυχές που αναδεικνύονται σταδιακά είναι η παρουσία ισραηλιτών στο θρήσκευμα Θεσσαλονικέων και ο ρόλος που διαδραμάτισαν στην ζωή της πόλης. Παρότι ενδείξεις και στοιχεία της παρουσίας τους και της σημασίας αυτής της παρουσίας είχαν διατηρηθεί και στην σύγχρονη ζωή της πόλης, ιδιαίτερα όταν αφορούσαν τόπους που χρησιμοποιούνται ακόμα και σήμερα, όπως η στοά Μοδιάνο ή η βίλλα Αλλατίνι, συνολικές μελέτες για αυτό το κομμάτι της ιστορίας άρχισαν να εμφανίζονται σποραδικά από την δεκαετία του 1990 και πιο συστηματικά μετά το 2000, με ιδιαίτερη έμφαση στην οικονομικό ρόλο των Εβραίων στην ζωή της πόλης αλλά και στις μελανές μέρες της Κατοχής και την εξόντωση της πολυπληθούς αυτής κοινότητας στα στρατόπεδα συγκέντρωσης.

Αυτή η εκ νέου μελέτη αυτού του κομματιού του παρελθόντος της πόλης δεν σημαίνει ότι και η αφήγηση που συνδέει τα στοιχεία για αυτό είναι συνεκτική και ενιαία, όπως συμβαίνει προφανώς σε κάθε αφήγηση που ανασυνθέτει το παρελθόν. Αντίθετα, εξαρτάται εν πολλοίς από την οπτική των μελετητών απέναντι στα πράγματα καθώς και από την ερευνητική πειθαρχία από την οποία προέρχεται και στην οποία επικεντρώνεται ο καθένας. Σε αυτήν ακριβώς την πληθώρα αφηγήσεων έρχεται να προστεθεί αυτή η εργασία, με σκοπό να αναδείξει ορισμένες «ξεχασμένες» πτυχές της ζωής στην πόλη στο αρκετά πρόσφατο παρελθόν.

Το θέμα, λοιπόν, της μελέτης είναι οι σχέσεις μεταξύ Ελλήνων και Εβραίων στην Θεσσαλονίκη, από το 1908 ως το 1913, και ιδιαίτερα σε ότι αφορά τους τομείς της οικονομίας, της κοινωνίας και της εκπαίδευσης. Παράλληλα θα εξεταστούν και άλλες πτυχές, όπως το αποτύπωμα αυτής της συμβίωσης στον χώρο και η δημιουργία τόπων συνάντησης με κοινές πολιτισμικές αναφορές.

Το χρονικό ανάπτυγμα της εργασίας επιλέχθηκε λόγω της σημασίας και της πυκνότητας των γεγονότων που έλαβαν χώρα αυτά τα χρόνια, κυρίως σε πολιτικό επίπεδο. Ωστόσο, σε καμία περίπτωση δε θα μπορούσαν να θεωρηθούν ξεκομμένα από τα όσα προηγήθηκαν τα προηγούμενα χρόνια, αλλά ως συνέχεια και κορύφωση τους. Η πυρκαγιά του 1890 κατέστρεψε μεγάλο τμήμα του ιστορικού κέντρου, γεγονός που εκμεταλλεύτηκε η οθωμανική διοίκηση προκειμένου να προχωρήσει στον εκσυγχρονισμό του αστικού τοπίου και στην ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων μέσα στην πόλη, αξιοποιώντας και άλλα προγενέστερα μέτρα, όπως η κατεδάφιση των τειχών. Ο «ατυχής» ελληνοτουρκικός πόλεμος του 1897 και ο –πολύ πιο άμεσα σχετιζόμενος με την Θεσσαλονίκη- Μακεδονικός Αγώνας προκάλεσαν πόλωση στην πόλη ανάμεσα στις διάφορες εθνοθησκευτικές ομάδες, πόλωση η οποία υποχώρησε με την ανάδυση του κινήματος των Νεότουρκων και την ένταξη σε αυτό ανθρώπων από διάφορα εθνοθησκευτικά περιβάλλοντα. Παράλληλα, η οικονομική ζωή της πόλης υπέστη μεγάλες διακυμάνσεις, οι οποίες άφησαν το αποτύπωμά τους σε όλες τις κοινότητες, αντανακλώντας με τον πιο σαφή τρόπο τις διαδικασίες του εκσυγχρονισμού και της μετάβασης σε νέους τρόπους και μεθόδους παραγωγής και καταμερισμού της εργασίας. Αυτή η μετάβαση σε μια ολοένα και πιο έντονα βιομηχανοποιούμενη παραγωγή είχε ως συνέπεια και την αντίστοιχη μετάβαση σε πολιτικό επίπεδο. Πέραν της επανάστασης των Νεότουρκων, με τα προτάγματα περί ελευθερίας όλων των υπηκόων των διαφορετικών εθνοθησκευτικών ομάδων, ισονομίας και ισοπολιτείας τους, συνέβη ταυτόχρονα και η διάδοση των ιδεολογιών. Σοσιαλισμός, φιλελευθερισμός, σιωνισμός κ.α. επέδρασαν στο ιδεολογικοπολιτικό γίγνεσθαι της πόλης. Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι και η τελική ενσωμάτωση της πόλης στο ελληνικό κράτος σήμαναν μια εκ βάθρων αλλαγή στον τρόπο με τον οποίο οι διάφορες εθνότητες αντιλαμβάνονταν την παρουσία τους και το μέλλον τους στην πόλη, χωρίς να παραβλέπουμε και την επίδραση των ιδεολογιών σε αυτό το θέμα, αλλά και των οικονομικών συμφερόντων, τα οποία είχαν δημιουργήσει βαθιές ρωγμές στις κοινότητες σε ότι αφορά την ενιαία στάση τους σε μια σειρά από θέματα. Αυτή η κατάσταση εντάθηκε ακόμα περισσότερο με τον Εθνικό Διχασμό και τον επακόλουθο σχηματισμό της κυβέρνησης «Εθνικής Αμύνης» καθώς και με την είσοδο της Ελλάδας στον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο. Καθ' όλη την διάρκεια αυτής της περιόδου οι πληθυσμοί της Θεσσαλονίκης θα χρειαστεί να αναπροσαρμόζουν διαρκώς τις στρατηγικές επιβιώσής τους λόγω των πολιτικών γεγονότων που έφεραν την πόλη στο επίκεντρο των

εξελίξεων με διάφορους τρόπους, καθώς και λόγω των επιπτώσεων που αυτά τα πολιτικά γεγονότα επέφεραν σε άλλες πτυχές της ζωής, από την οικονομική και την συζήτηση περί νομισματικής ενοποίησης με την Παλαιά Ελλάδα μέχρι και την πολιτιστική και εκπαιδευτική και τον τρόπο λειτουργίας των σχολείων. Όλη αυτή η περίοδος διαρκών αναταραχών κορυφώθηκε με την πυρκαγιά του Αυγούστου του 1917, η οποία μετέβαλε ριζικά την όψη και την φυσιογνωμία της πόλης, όπως άλλωστε συνέβη και με την άφιξη πολλών χιλιάδων προσφύγων- δυο γεγονότα μετά τα οποία η πόλη αλλάζει εκ βάθρων, με αποτέλεσμα η συλλογική της ταυτότητα να είναι τελείως διαφορετική την περίοδο του Μεσοπολέμου και έπειτα.

Επειδή όλα τα παραπάνω γεγονότα αποτελούν μεν μία συνέχεια, ωστόσο, είναι πολλά και πυκνά σε σχέση με τα ερευνητικά περιθώρια της παρούσας μελέτης, κρίθηκε αναγκαίος ο περιορισμός του χρονικού αναπτύγματος στο χρονικό διάστημα 1908 – 1913.

Η επιλογή των υπό εξέταση εθνοθησκευτικών ομάδων βασίζεται ακριβώς στον ρόλο που διαδραμάτισαν, οργανωμένα ως κοινότητες ή μέσω επιφανών εκπροσώπων τους, εκείνη την περίοδο στην εξέλιξη των γεγονότων στην πόλη. Η εβραϊκή όντας η πολυπληθέστερη στην πόλη και ελέγχοντας κομμάτια της οικονομίας, όπως θα δούμε παρακάτω, και η ελληνική όντας η πιο επιθετική και με τις πιο συγκεκριμένες βλέψεις στην πόλη και για την θέση της σε αυτήν, κάτι που εκ των υστέρων αποδείχθηκε ότι την έφερε σε πλεονεκτική θέση, αφού μπόρεσε να ηγεμονεύσει.

Υπόθεση εργασίας

Η βασική υπόθεση γύρω από την οποία θα αναπτυχθεί η εργασία αφορά και συνδέεται με το γεγονός ότι οι σχέσεις μεταξύ αυτών των κοινοτήτων, κατά την διάρκεια αυτής της περιόδου, έχουν μελετηθεί ανεπαρκώς και περιορισμένα σε συγκεκριμένες πτυχές και όχι εν τω συνόλω τους. Ακόμα και στο βαθμό που έχουν μελετηθεί, τα αποτελέσματα αυτής της έρευνας είμαι ιδωμένα μέσα από την εκ των υστέρων γνώση του παρελθόντος. Με άλλα λόγια, λόγω και των γεγονότων που έλαβαν χώρα και είχαν τρομακτικές επιδράσεις στην ζωή της πόλης, όπως η εξόντωση του μεγαλύτερου μέρους της εβραϊκής κοινότητας στα στρατόπεδα συγκέντρωσης, η μελέτη των σχέσεων Ελλήνων και Εβραίων επηρεάστηκε από το τι συνέβη σε μια εν πολλοίς ελληνοποιημένη Θεσσαλονίκη, σε εθνικό, γλωσσικό,

διοικητικό, οικονομικό και πολιτιστικό επίπεδο. Στην παρούσα εργασία θα προσπαθήσουμε να δούμε αν τα συμπεράσματα που γεννήθηκαν υπό αυτό το πρίσμα είναι ορθά ή αν οι σχέσεις μεταξύ των κοινοτήτων ήταν διαφορετικές, όταν και οι αντικειμενικές συνθήκες μέσα στις οποίες υπήρχαν και δρούσαν αυτές οι ομάδες ήταν επίσης διαφορετικές.

Η υπόθεση εργασίας υιοθετεί την δεύτερη αντίληψη. Η αναγωγή σχέσεων που δημιουργούνται και εδράζονται σε μια συγκεκριμένη χρονική περίοδο με συγκεκριμένες επικρατούσες συνθήκες δεν είναι μεθοδολογικά σωστή για να περιγράψει μια άλλη χρονική περίοδο που επικρατούσαν ριζικά διαφορετικές αντικειμενικές συνθήκες και δημιουργεί σχήματα πρωθύστερα. Επομένως, το ερώτημα που τίθεται σε αυτή την εργασία είναι αν και κατά πόσον οι σχέσεις μεταξύ ελληνικής και εβραϊκής κοινότητας ήταν όντως μόνιμα εχθρικές και ανταγωνιστικές, όπως περιγράφει κατά κόρον η βιβλιογραφία, ή αν πέραν της μέχρι σήμερα αφήγησης, μπορούμε να βρούμε ενδείξεις και για φυσιολογική συνύπαρξη στα πλαίσια της πολυεθνικής Θεσσαλονίκης που οι κοινότητες ζούσαν μαζί, τόσο στους δημόσιους χώρους όσο και στους ιδιωτικούς, ιδιαίτερα με το πέρασμα του χρόνου και την ολοένα και μεγαλύτερη ενσωμάτωση στην νεωτερικότητα, χωρίς αυτό βέβαια να σημαίνει ότι δεν υπήρχαν περίοδοι με έξαρση των συγκρούσεων.

Επομένως, βασικές υποθέσεις της εργασίας είναι ότι:

- Οι σχέσεις μεταξύ των κοινοτήτων αλλά και των ανθρώπων πιο μεμονωμένα ήταν σχέσεις συνύπαρξης στα πλαίσια του ίδιου χώρου και σίγουρα πιο αρμονικές απ' ότι έχει περιγράψει η βιβλιογραφία
- ο αντισημιτισμός που αναφέρεται για την περίπτωση της Θεσσαλονίκης εμφανίζεται πιο οργανωμένα και συντεταγμένα μετά την ενσωμάτωση στο ελληνικό κράτος. Φορείς αντισημιτικών αισθημάτων προφανώς και υπήρχαν και δρούσαν όταν έβρισκαν ευκαιρία στην πόλη. Ωστόσο, ο αντισημιτισμός δεν ήταν διαδεδομένος, σίγουρα όχι τόσο όσο ήταν την αντίστοιχη περίοδο στην υπόλοιπη Ευρώπη, και αυτό καταδεικνύεται τόσο από τα απομνημονεύματα των ίδιων των Εβραίων, όσο και από το γεγονός ότι ο σιωνισμός σαν ιδεολογία και σαν κίνημα, άργησε να εμφανιστεί με στέρεες βάσεις στην πόλη. Ακόμα και στις περιπτώσεις που υπήρξε έκφραση αντισημιτικών αισθημάτων, δεν επρόκειτο για εθνικό

αντισημιτισμό αλλά για σύγκρουση με το εβραϊκό στοιχείο στην βάση του ελέγχου που ασκούσε σε τομείς της οικονομίας, είτε μέσω φορέων της αστικής τάξης(π.χ. εμπορικών συλλόγων) είτε μέσω φορέων της εργατικής τάξης (π.χ. Φεντερασιόν).

- Ο Βενιζέλος -ως κυρίαρχος ρυθμιστής της ελληνικής πολιτικής σκηνής εκείνη την περίοδο -και η εβραϊκή κοινότητα είχαν αντιπαραθετικά στρατηγικά συμφέροντα, κάτι που αναπόφευκτα, αργά ή γρήγορα θα τους οδηγούσε σε ρήξη, καθώς και τους Έλληνες της Θεσσαλονίκης που συντασσόντουσαν με την λογική του Βενιζέλου. Ωστόσο, ο Βενιζέλος διαβλέποντας ότι χρειάζεται τουλάχιστον την ανοχή του εβραϊκού στοιχείου προκειμένου να επιτύχει την ενσωμάτωση στο ελληνικό κράτος, τους παραχώρησε προνόμια (η επίσημη και τυπική αναγνώριση της δομής της εβραϊκής κοινότητας είναι ένα από αυτά). Αυτή η στρατηγική σύγκρουση των συμφερόντων οδήγησε στο «παράδοξο» της υιοθέτησης της εβραϊκής αιτηματολογίας από τις αντιβενιζελικές δυνάμεις (κάτι που υποστηρίζει κι αυτό με την σειρά του το σημείο Β) και την έμμεση στήριξη από τις σοσιαλιστικές.
- οι χαμηλόβαθμοι- εν πολλοίς βενιζελικοί- δημόσιοι υπάλληλοι που είχαν σταλεί να υπηρετήσουν στην γενική διοίκηση της Θεσσαλονίκης εκδήλωσαν αντισημιτικά αισθήματα, τόσο λόγω της καταγωγής τους από την «Παλαιά Ελλάδα», όπου οι επικρατούσες συνθήκες ήταν διαφορετικές (λιγότεροι εβραίοι, κατά βάση ρωμανιώτες), όσο και λόγω της αντιβενιζελικής στάσης του ντόπιου εβραϊκού στοιχείου (το οποίο τήρησε διαφορετική στάση από την ηγεσία της κοινότητας, η οποία στήριζε τον Βενιζέλο).

Υποκείμενο της μελέτης- μεθοδολογία

Ένα ζήτημα που ανακύπτει είναι η χρήση της ίδιας της κατηγορίας μεθοδολογικής ανάλυσης «κοινότητα», καθώς ο ορισμός της και ο ρόλος της άλλαξαν πολλές φορές στο πέρασμα του χρόνου και μέσα στην ίδια την υπό μελέτη περίοδο, ενώ και η ίδια η σημασία τους για την οργάνωση της ζωής από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα κι έπειτα έχει αμφισβητηθεί. Επίσης, οι μεταβολές των συνθηκών οδήγησαν κάποιες φορές στην διακύβευση της ίδιας τους στις ύπαρξης. Χαρακτηριστικό παράδειγμα, με την ενσωμάτωση της πόλης στο ελληνικό κράτος, θεωρήθηκε ότι οι

κοινότητες δεν έχουν λόγο ύπαρξης (και ιδιαίτερα η ελληνική) και παύθηκε η λειτουργία τους. Ωστόσο, σε επίπεδο καθημερινής ζωής και επί του πρακτέου διοίκησης, οι ηγεσίες των κοινοτήτων συνέχισαν να απολαμβάνουν μια άτυπη αναγνώριση. Αυτή η άτυπη κατάσταση συνεχίστηκε μέχρι το 1920, όταν η εβραϊκή κοινότητα, με νόμο της κυβέρνησης Βενιζέλου, αναγνωρίστηκε επίσημα ως τέτοια, με νομική υπόσταση ιδιωτικού δικαίου, κάτι που ισχύει ακόμα και σήμερα. Με άλλα λόγια, ένα νεωτερικό κράτος αναγνώρισε μια μορφή διοίκησης που υπήρχε ως κατάλοιπο από ένα άλλο, προνεωτερικό κράτος, με την λογική της (θρησκευτικής) μειονότητας.

Προκειμένου να αποφύγουμε την σύγχυση κατά την διάρκεια της εργασίας, θα θεωρήσουμε ότι υποκείμενο της μελέτης είναι:

- άνθρωποι και ομάδες που, παρότι δεν εκπροσωπούσαν την εκάστοτε κοινότητα επίσημα, θεωρούνταν ότι εκφράζουν ένα μεγάλο τμήμα της και βασικά συμφέροντά της καθώς και ότι επηρεάζουν αποφάσεις, έστω και άτυπα ή παρασκηνιακά και
- οι κοινότητες, είτε είναι τυπικά αναγνωρισμένες είτε όχι, μέσα από την επίσημη θέση των ηγεσιών τους, εκτός από τις περιπτώσεις που έχουμε ενδείξεις ότι οι τοποθετήσεις των ηγεσιών και η στάση τους επί ορισμένων θεμάτων ήταν αποκλειστική θέση αυτής της άρχουσας ελίτ και δεν αντικατόπτριζε σε καμία περίπτωση την βάση, την πλειοψηφία των ανθρώπων που θεωρούσαν τους εαυτούς τους κομμάτι της εν λόγω κοινότητας.

Επειδή μέχρι και την μεγάλη πυρκαγιά του 1890 οι περιοχές κατοικίας ήταν διαμορφωμένες γύρω από το εκάστοτε θρησκευτικό κτίσμα, η πόλη είχε μια χωροταξική οργάνωση που ευνοούσε τον εθνοθρησκευτικό διαχωρισμό και επομένως διευκόλυνε την διατήρηση των σχέσεων εξουσίας που υπήρχαν από τα προηγούμενα χρόνια στο εσωτερικό των κοινοτήτων. Για αυτό τον λόγο επιλέχτηκε και η κοινότητα ως υπό μελέτη θεσμός, ακριβώς επειδή η δομή αυτή, αναγνωρισμένη από το οθωμανικό κράτος στο πλαίσιο των μιλλέτ, συνέχισε να απολαμβάνει εμπιστοσύνης ακόμα και όταν δεν υφίστατο τυπικά λόγω των σχέσεων εξουσίας που την είχαν διαμορφώσει και δεν είχαν μεταβληθεί, παρά την σταδιακή μετακίνηση της αστικής τάξης προς τα ανατολικά της πόλης.

Η κοινότητα των Ισραηλιτών Θεσσαλονικέων θα αναφέρεται ως «Εβραϊκή Κοινότητα», αφενός διότι η υπό μελέτη περίοδος συμπίπτει με την περίοδο

ανάπτυξης του σιωνιστικού κινήματος στην πόλη, οπότε αρχίζει να τίθεται στο δημόσιο λόγο το ενδεχόμενο της μαζικής μετανάστευσης και εγκατάστασης Εβραίων στην Παλαιστίνη, αφετέρου προκειμένου να υπάρξει διαφοροποίηση από τον όρο «Ισραηλιτική Κοινότητα» που αναφέρεται στην Κοινότητα των Ισραηλιτών στο θρήσκευμα, υπηκόων του ελληνικού κράτους και αναγνωρίζεται με νόμο το 1920, έχοντας, όμως, διαφορετικά χαρακτηριστικά και αρμοδιότητες απ' ότι είχε η κοινότητα μέχρι τότε.

Ο τρόπος προσέγγισης του θέματος θα δώσει μεγαλύτερη βάση στις αναδυόμενες συγκρούσεις στο εσωτερικό των κοινοτήτων, οι οποίες προέκυπταν από διαφορετικά οικονομικά συμφέροντα αλλά και ιδεολογικοπολιτικές διαφορές, και οι οποίες έκαναν τους ανθρώπους να μοιράζονται κοινές εμπειρίες και απόψεις. Αυτές οι κοινές εμπειρίες και απόψεις εν συνεχεία τους έκαναν να δημιουργούν μια καινούρια αίσθηση ενότητας, με ανθρώπους από άλλες κοινότητες αλλά με ίδια συμφέροντα, εμπειρίες και κοσμοθεώρηση, η οποία, όπως θα δείξουμε παρακάτω, αποτυπώθηκε -μεταξύ άλλων- στην επιλογή τόπου κατοικίας και τρόπου εκπαίδευσης και αποδυνάμωσε την προϋπάρχουσα αίσθηση του ανήκειν στην ίδια κοινότητα με βάση θρησκευτικά χαρακτηριστικά. Με άλλα λόγια, θα προσπαθήσουμε να μελετήσουμε και να ερμηνεύσουμε τα τεκταινόμενα της εποχής με βάση τις αρχές της κοινωνικής διαστρωμάτωσης και όχι της θρησκευτικής διαφοράς, καθώς, ειδικά στην περίοδο που συμβαίνουν όσα αναφέραμε, η θρησκευτική ταυτότητα βρίσκεται σε υποχώρηση και επικρατούν νέες. Επιπλέον, όπως θα δούμε, οι διαφορές συμφερόντων και αίσθησης του ανήκειν σε άλλες ομάδες είχαν κάνει την εμφάνισή τους και στην εσωτερική ζωή των κοινοτήτων, ήδη από ένα προηγούμενο διάστημα.

Αρχειακό υλικό

Προκειμένου να απαντηθούν τόσο η υπόθεση που αναφέρθηκε όσο και επιμέρους ζητήματα που προέκυπταν κατά την διάρκεια της έρευνας, όπως για παράδειγμα η σχέση μεταξύ των Εβραίων επιχειρηματιών και της εβραϊκής εργατικής τάξης, θα επικεντρωθούμε σε πρωτογενές υλικό το οποίο αποτελείται από απομνημονεύματα, αποδελτίωση του τύπου της εποχής, ελληνόφωνου και εβραϊκού γαλλόφωνου, καθώς και από αρχειακό υλικό των Αυστριακών Κρατικών Αρχείων και του Ιστορικού Αρχείου Μακεδονίας.

Τα απομνημονεύματα προέρχονται κυρίως από Εβραίους, μέλη της αστικής τάξης της πόλης και προφανώς, πέραν της εθνοτικής ταυτότητας την οποία αποτυπώνουν, φέρουν και τα χαρακτηριστικά της συγκεκριμένης τάξης, που είναι ιδιαίτερα δυναμική στην πόλη αυτή την περίοδο. Παρότι, λοιπόν, είναι και αυτή μια πηγή πολύ έντονα ιδεολογικά και ταξικά φορτισμένη, μπορεί να βοηθήσει πολύ στην επιβεβαίωση ή απόρριψη της βασικής υπόθεσης εργασίας που αναφέρθηκε παραπάνω.

Παρά το γεγονός ότι οι εφημερίδες είναι μια υποκειμενική πηγή που εκφράζει προσωπικές πεποιθήσεις, σκέψεις και προσλήψεις, μπορεί να αποδειχθεί χρήσιμη στην κατανόηση της νοοτροπίας κάποιων από τις ομάδες που εκφράζουν συνολικά. Άλλωστε, ιδιαίτερα την περίοδο της συγκρότησης της εθνικής ταυτότητας, οι εφημερίδες παίζουν καθοριστικό ρόλο.

Τα έγγραφα που προέρχονται από το IAM είναι λίγα, κάτι που οφείλεται κατά βάση στην προβληματική αρχειοθέτηση που έχει γίνει στα αρχεία και που καθιστά την έρευνα εξαιρετικά δύσκολη και χρονοβόρα, με αναντίστοιχα αποτελέσματα. Ωστόσο, άλλα αρχεία με καλύτερη οργάνωση, όπως τα oesterreichisches Staatarchiv, μπορούν να αξιοποιηθούν και να είναι χρήσιμα καθώς μπορούν να παρέχουν υλικό το οποίο να καταδεικνύει τις κεντρικές πολιτικές επιλογές των κρατών που είχαν συμφέροντα στην περιοχή και επομένως, μπορούν να συμβάλουν ώστε να αντιληφθούμε την αλληλουχία των γεγονότων και τον τρόπο που επηρέασαν την εξέλιξη των πραγμάτων και την λήψη αποφάσεων.

Πληθυσμός

Προκειμένου να μπορέσουμε να μελετήσουμε τις σχέσεις στην πόλη, είναι απαραίτητο να δούμε την εικόνα του πληθυσμού εκείνη την περίοδο. Για να μπορέσουμε να σχηματίσουμε αυτή την εικόνα θα πρέπει να καταφύγουμε σε διάφορες πηγές, καθώς το ζήτημα του ακριβούς αριθμού του πληθυσμού της Θεσσαλονίκης στα ύστερα Οθωμανικά χρόνια παραμένει ακόμα και σήμερα ένα ανοικτό ερώτημα. Τα δεδομένα που έχουμε ακόμα και σήμερα είναι ελλιπή, ωστόσο αυτό το φαινόμενο δεν είναι καινούριο και οφείλεται εν πολλοίς στο ότι η οθωμανική διοίκηση δεν διενεργούσε απογραφές πληθυσμού με την σύγχρονη έννοια και λογική του όρου, αλλά απογραφές των φορολογικά υπόχρεων. Ήδη από την άφιξη της ελληνικής αντιπροσωπείας και την δημιουργία αργότερα της γενικής διοίκησης, ήταν γνωστό ότι έλειπε η ακριβής γνώση και καταγραφή του πληθυσμού. Η τελευταία φορολογική απογραφή που να καταδεικνύει τον πληθυσμό της πόλης είχε διενεργηθεί το 1903, δεν υπήρχαν αντίτυπα αυτής ενώ και η ίδια η φύση της καθώς και το γεγονός ότι διήρκεσε 3 χρόνια σίγουρα είχε οδηγήσει σε ανακρίβειες. Ο κατ' εκτίμηση πληθυσμός που έδινε αυτή η απογραφή ήταν χαμένος ήδη κατά την είσοδο της ελληνικής διοίκησης και ο αριθμός που δόθηκε, δόθηκε από τον πρόξενο της Αυστροουγγαρίας (Χεκίμογλου, 1996, σσ. 330, 338, 339).

Ένα άλλο πρόβλημα σχετικά με την εκτίμηση του πληθυσμού της Θεσσαλονίκης στις αρχές του προηγούμενου αιώνα έχει να κάνει με το ότι επρόκειτο για μια περίοδο γενικότερης αστάθειας και ανασφάλειας για τους πληθυσμούς οι οποίοι με διάφορες αιτίες, όπως π.χ. ο «ατυχής» ελληνοτουρκικός πόλεμος του 1897 και ο Μακεδονικός Αγώνας, κατέφυγαν στην πόλη προκειμένου να βρουν καταφύγιο. Ιδιαίτερα κατά την περίοδο του Μακεδονικού Αγώνα, και με τις επιχειρήσεις των εμπλεκόμενων να παίρνουν χαρακτήρα εκκαθαρίσεων απέναντι στον ντόπιο πληθυσμό, ανάλογα με το ποιος βρισκόταν σε πλεονεκτική θέση κάθε φορά, η μετανάστευση στην πόλη αποτελούσε την μόνη λύση για τους πληθυσμούς της υπαίθρου. Δεδομένου όμως ότι οι αγροτικοί πληθυσμοί ήταν κατά βάση σλαβόφωνοι, ο πληθυσμός που κατέφυγε στην Θεσσαλονίκη είχε άλλη σύνθεση αναλογικά από την σύνθεση που είχε η πόλη, μεταβάλλοντας έστω και κατ' ελάχιστον τον πληθυσμό της, την σύνθεσή του και τα χαρακτηριστικά του. Θα πρέπει βέβαια να έχουμε υπόψη ότι δεδομένης και της διάρκειας του Μακεδονικού Αγώνα, ένα κομμάτι τουλάχιστον αυτού του προσφυγικού πληθυσμού αποκλείεται να απογράφηκε από το οθωμανικό

κράτος ως κάτοικοι Θεσσαλονίκης στην τελευταία του απογραφή και εμφανίζεται επίσημα αργότερα.

Πέραν λοιπόν των οθωμανικών καταστίχων, τα οποία όπως αναλύθηκε έχουν διάφορα προβλήματα σε σχέση με τους αριθμούς που δίνουν, υπάρχει μια καταγραφή του πληθυσμού- κατ' εκτίμηση- που διεξάγει το 1911 το ελληνικό προξενείο, όπως άλλωστε κάνουν και τα περισσότερα στην πόλη, ωστόσο τα αποτελέσματα φαίνεται ότι απέχουν από την πραγματικότητα (Χεκίμογλου, 1996, σ. 339). Επιπλέον, μπορούμε να είμαστε σίγουροι ότι τα στοιχεία σε ότι αφορά των ελληνικό πληθυσμό είναι αλλοιωμένα, καθώς ο στόχος της απογραφής (και όλων των αντίστοιχων) δεν ήταν να καταγράψει με ακρίβεια, αλλά να αποτελέσει πολιτικό επιχείρημα των θέσεων της ελληνικής πλευράς στο Ανατολικό Ζήτημα. Αυτό βέβαια δεν αφορά μόνο την εκτίμηση του ελληνικού προξενείου. Μπορούμε να πούμε ότι κάθε προσπάθεια αποτύπωσης των πληθυσμών εκείνη την περίοδο και ειδικά όσες διενεργούνται από προξενικές αρχές για λογαριασμό κάποιου άμεσα ή έμμεσα εμπλεκόμενου στο Ανατολικό Ζήτημα είναι αναξιόπιστη και πιθανότατα παρουσιάζει αλλοιωμένα στοιχεία (Μόλχο, 2014, σ. 42).

Τα πιο ασφαλή στοιχεία που έχουμε προέκυψαν μετά την ενσωμάτωση στο ελληνικό κράτος, με την γενική απογραφή του Απριλίου του 1913. Και αυτά τα στοιχεία δε μας έχουν διασωθεί (Χεκίμογλου, 1996, σ. 334), ωστόσο υπάρχουν αντίτυπα του εκλογικού καταλόγου που συντάχθηκε το 1915 και ο οποίος έχει βασιστεί εν πολλοίς σε αυτή την απογραφή (Δώδος, υπό έκδοση). Δε θα πρέπει να ξεχνάμε, όμως, ότι ακόμα και αυτοί οι αριθμοί δεν αποτελούν παρά στιγμιότυπο του πληθυσμού έξι μήνες μετά την είσοδο του ελληνικού στρατού στην πόλη, κάτι που σημαίνει ότι δε θα πρέπει να θεωρείται πως η εικόνα του πληθυσμού της πόλης ήταν ακριβώς αυτή και ένα χρόνο νωρίτερα ή ένα χρόνο αργότερα (Χεκίμογλου, 1996, σ. 345).

Ωστόσο, ακόμα και χωρίς ακριβή στατιστικά στοιχεία, μπορούμε να λάβουμε υπόψη μας τις μαρτυρίες των ανθρώπων της περιόδου. Μία από αυτές, του 1894, αναφέρει πολύ εύγλωττα «Εβραίοι μπροστά μου, Εβραίοι πίσω μου, Εβραίοι δεξιά μου, Εβραίοι αριστερά μου, Εβραίοι εκεί, Εβραίοι εδώ! Εβραίοι παντού!». (Doxiadis, 2018, σ. 95) Αυτή η εικόνα προκύπτει κι από την απογραφή του 1913. Σε αυτήν αποτυπώνεται καθαρά ότι το εβραϊκό στοιχείο υπερτερεί έναντι των άλλων, αποτελώντας περίπου το 40% του πληθυσμού (Πίνακας 1). Οι αριθμοί που προκύπτουν από τον εκλογικό κατάλογο, ο οποίος προφανώς καταγράφει μόνο

άρρενες και η εγγραφή σε αυτόν ήταν προαιρετική, δίνει μια διαφοροποιημένη εικόνα. Αυτή η εικόνα, που παρουσιάζει ελαφρώς μειωμένο το εβραϊκό στοιχείο και αυξημένο το ελληνικό, οφείλεται αφενός στην μετακίνηση πολλών κατοίκων της Παλιάς Ελλάδας στις Νέες Χώρες και ιδιαίτερα στην Θεσσαλονίκη με σκοπό την αναζήτηση καλύτερης τύχης και αφετέρου στην μετανάστευση (ή στην πρόθεση αυτής) πολλών «αλλοεθνών», και ιδιαίτερα Εβραίων, οι οποίοι είχαν σχηματισμένα τα δίκτυα επικοινωνίας που θα τους επέτρεπαν κάτι τέτοιο.

1890-1907

Οικονομία

Την δεκαετία του 1890 στην πόλη της Θεσσαλονίκης έλαβαν χώρα μεγάλες αλλαγές. Οι πιο βασικές αφορούν σε μία προσπάθεια εκσυγχρονισμού που γίνεται με πρωτοβουλία της οθωμανικής διοίκησης, όπως η επέκταση του λιμανιού (Ρούπα & Χεκίμογλου, 2004, σ. 14). Ταυτόχρονα, η πόλη βίωσε μεγάλη οικονομική άνθηση(εφ. «Νέα Αλήθεια», 14/7/1912), η οποία οφειλόταν εν πολλοίς στον εκσυγχρονισμό του λιμανιού και την αναβάθμισή του ως διαμετακομιστικής πύλης από και προς την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η πόλη λειτουργούσε ως πύλη διασύνδεσης που συνέδεε μια αγροτική περιφέρεια με τα ανεπτυγμένα κέντρα της Δύσης, από τα οποία προερχόταν μεγάλο μέρος του κεφαλαίου που τελικά επενδυόταν στην περιοχή (Χεκίμογλου, 2015, σ. 3). Επίσης, οι ίδιες οι βιομηχανίες και οι βιοτεχνίες εισήλθαν σε μια περίοδο εκμοντερνισμού, εισάγοντας νέα μηχανήματα και τεχνικές παραγωγής, με σκοπό την αύξηση και την βελτίωση της παραγωγικότητάς, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι η πόλη πέρασε πλήρως σε καπιταλιστικούς τρόπους παραγωγής. Ωστόσο, τα στοιχεία αυτού του συστήματος ήταν ολοένα και πιο έντονα, ιδιαίτερα μετά την δημιουργία υποκαταστημάτων τραπεζών (εφ. «Αλήθεια», 21/05/1905, 24/11/1905). Ενδεικτικό αυτής της παράλληλης συνύπαρξης στοιχείων και μεθόδων και από το φεουδαλικό και από το καπιταλιστικό σύστημα είναι το γεγονός ότι τραπεζίτες γινόντουσαν όσοι μπορούσαν να συσσωρεύσουν πλούτο από το εμπόριο (Χεκίμογλου, 2001, σ. 125), το οποίο αφορούσε τρόφιμα και υφάσματα κατά κύριο λόγο και το οποίο γινόταν κυρίως από την Δυτική Ευρώπη προς την μακεδονική ενδοχώρα και όχι το αντίστροφο, καθιστώντας την πόλη τυπική περίπτωση «πύλης εισόδου» για την οικονομία (Χεκίμογλου, 1991, σσ. 15-16), (Χεκίμογλου, 2015, σ. 3)

Κομβικό σημείο σε αυτή την πορεία αποτέλεσε η δημιουργία των σιδηροδρόμων -και ιδιαίτερα η δημιουργία των Ενωτικών Σιδηρόδρομων- που συνέδεσαν την πόλη τόσο με την Κωνσταντινούπολη όσο και με την μακεδονική ενδοχώρα κι από εκεί με την κεντρική Ευρώπη. Η δημιουργία των σιδηροδρομικών γραμμών διαδραμάτισε καθοριστικό ρόλο πέραν της οικονομικής λειτουργίας και συνολικά στην ζωή της πόλης (Levy, χ.χρ, σ. 80), καθώς συμβόλιζε την μετάβαση στην νέα εποχή, ενώ ταυτόχρονα διευκόλυνε την μετακίνηση πληθυσμών που ερχόντουσαν στην πόλη και γίνονταν εργάτες- κάποιοι απ' αυτούς Εβραίοι πρόσφυγες από την Ανατολική Ευρώπη που διαφεύγουν τα αντισημιτικά πογκρόμ εκεί (Naar, 2016, σ. 54). Είναι η επέκταση της σιδηροδρομικής γραμμής από το

λιμάνι έως τον (παλαιό, σήμερα) σιδηροδρομικό σταθμό που προκάλεσε την απεργία των καραγωγέων, οι οποίοι αποτελούσαν μεγάλο κομμάτι της εργατικής τάξης (και ήταν στην πλειοψηφία τους Εβραίοι) και θεωρούσαν ότι η εισαγωγή μηχανημάτων και εκσυγχρονιστικών μεθόδων στην παραγωγή θα βλάψει την δυνατότητά τους να βγάζουν τα προς το ζην (Quataert, 1994, σ. 192). Αυτή η απεργία προκάλεσε την εκδήλωση αλληλεγγύης με ταξικά χαρακτηριστικά από άλλα σωματεία και συνδέσμους της πόλης (επίσης εν πολλοίς αποτελούμενα πλειοψηφικά από Εβραίους), κόντρα στα συμφέροντα των επιχειρηματιών της πόλης, ένα κομμάτι εκ των οποίων- όχι πλειοψηφικό, αλλά με πολύ σημαντική οικονομική επιφάνεια- ήταν Εβραίοι. Η λειτουργία των σιδηροδρόμων και ο ρόλος που έπαιζαν στην ζωή της πόλης φάνηκε όταν, κατά την περίοδο του Μακεδονικού Αγώνα, το οθωμανικό κράτος αναγκάστηκε να βάλει φρουρούς ανά τακτά διαστήματα προκειμένου να διασφαλιστεί η απρόσκοπτη μετακίνηση των αγαθών και των ανθρώπων και να μην πέσουν οι σιδηρόδρομοι στα χέρια ανταρτών.

Την ίδια περίοδο υπήρξε ένταση των ανταγωνισμών μεταξύ συλλόγων και επιχειρήσεων εξαιτίας του Μακεδονικού Αγώνα. Αυτή η ένταση ήταν αισθητή κυρίως στην ύπαιθρο και όχι τόσο στην πόλη (Jesné & Jestin, 2014, σ. 189). Όπως είδαμε, η πληθυσμιακή σύσταση της Θεσσαλονίκης ήταν τέτοια που δεν επέτρεπε να ριζώσει μια διαμάχη για το μέλλον της με ένοπλη μορφή, με ορισμένες εξαιρέσεις όπως η πυρπόληση από κομιτατζήδες του πλοίου στο λιμάνι της το 1903, ενώ ταυτόχρονα ο οικονομικός ρόλος που έπαιζε στην περιοχή καθιστούσε σαφές πόσο επικίνδυνη θα ήταν μια τέτοιου είδους ανάμειξη για όλους όσους είχαν κάνει μεγάλες επενδύσεις στην πόλη, ανεξαρτήτως εθνοθρησκευτικής συνείδησης, ειδικά σε μια περίοδο που σε γενικές γραμμές υπήρχε οικονομική ανάπτυξη, η οποία άρχισε να παρουσιάζει σημάδια κάμψης το 1906 και ιδιαίτερα μετά το 1907. Παρόλα αυτά, και αυτή την περίοδο, οι εθνικοί ανταγωνισμοί δεν άφησαν αλώβητη την οικονομική και εμπορική λειτουργία της πόλης. Η στάση της Ελλάδας στον Μακεδονικό Αγώνα, και η σύγκρουση με την Οθωμανική Αυτοκρατορία, προκάλεσαν την διενέργεια μποϋκοτάζ απέναντι στις ελληνικές επιχειρήσεις. Αυτή η πρακτική θα υιοθετηθεί και σε μεταγενέστερη φάση, το 1909, με την έξαρση του Κρητικού Ζητήματος αλλά και απέναντι σε άλλες χώρες σε διάφορες χρονικές περιόδους (εφ. «Αλήθεια», 26/10/1908, 14/11/1908, 31/08/1910 –ενδεικτικά).

Πολιτική

Κατά την διάρκεια αυτής της περιόδου η πολιτική κατάσταση και το κλίμα στην πόλη διακρίθηκαν από τον συνωμοτισμό, είτε αυτός αφορούσε τον Μακεδονικό Αγώνα, ο οποίος ξέσπασε μετά την εξέγερση του Ίλιντεν, είτε τις πρώτες προσπάθειες οργάνωσης των Νεότουρκων, οι οποίες απέτυχαν καθώς οι πρωτεργάτες του κινήματος φυλακίστηκαν. Είναι φανερό, ωστόσο, ότι στην πόλη και στην ευρύτερη περιοχή επικρατούσε αναβρασμός, παρότι αυτός δεν πήρε τον χαρακτήρα του ένοπλου αγώνα. Ιδιαίτερα σε ότι αφορά και τον ελληνικό πληθυσμό της πόλης, η κατάσταση καθοριζόταν εν πολλοίς από τις οδηγίες του ελληνικού προξενείου, τις οποίες η ελληνική κοινότητα ακολουθούσε, παρά τις αντιπαραθέσεις που υπήρχαν ήδη από τα τέλη του προηγούμενου αιώνα στο εσωτερικό της και οι οποίες αποτυπώθηκαν στην προσπάθεια για έλεγχο της κοινότητας από διαφορετικές τάσεις στο εσωτερικό της (εφ. «Νέα Αλήθεια, 20/5/1912).

Οι συγκρούσεις, είτε ένοπλες στην επαρχία είτε όχι στην περίπτωση της πόλης, επιλύθηκαν με την επικράτηση των Νεότουρκων και την γενική αμνηστία που δόθηκε, καθώς και με την προσπάθεια για αφοπλισμό που ξεκίνησαν αυτοί και η οποία παροτρύνθηκε και από τον ελληνικό τύπο (εφ. «Νέα Αλήθεια», 27/8/1910). Αυτή η αλλαγή τη πολιτικής κατάστασης ήταν που οδήγησε σε μεγαλύτερη όσμωση της διάφορες πολιτικές τάσεις και απόψεις στην κοινωνία της Θεσσαλονίκης, όπως θα αναλυθεί παρακάτω. Μέχρι τότε και εξαιτίας του έντονου απομονωτισμού που υπήρχε μεταξύ των κοινοτήτων, δεν υπήρχε η δυνατότητα αυτής της αλληλεπίδρασης σε πολιτικό και κοινωνικό επίπεδο, τουλάχιστον στον βαθμό που υπήρχε στον οικονομικό τομέα. Σε αυτό συνέβαλε και η ανυπαρξία στην πραγματικότητα δομών και διαδικασιών της πολιτικής ζωής που θα ευνοούσαν μια τέτοια όσμωση, λόγω της απολυταρχικής φύσης του χαμιδικού καθεστώτος. Παράλληλα, στην ίδια την ζωή των κοινοτήτων μπορούσε να συμμετέχει και να εκφραστεί μόνο ένα μικρό κλάσμα του συνολικού πληθυσμού της πόλης- αυτό που είχε ένα ορισμένο εισόδημα (Hekimoglou, 2015, σ. 16), με αποτέλεσμα αφενός να μην εκφράζουν οι κοινότητες κατ' ανάγκη τις επιθυμίες και σκέψεις των καθημερινών ανθρώπων και αφετέρου να μην υπάρχουν ντοκουμέντα σχετικά με το πώς προσλάμβαναν τα αποκλειόμενα κομμάτια την πολιτική κατάσταση της εποχής και πώς δρούσαν –αν δρούσαν- μέσα σε αυτή. Δε θα πρέπει να ξεχνάμε ότι οι διάφορες ιδεολογίες άρχισαν να εμφανίζονται μόλις εκείνη την περίοδο, σε πρώτη φάση μέσα στις ελίτ της πόλης. Συνεπώς, η πολιτική δράση των ευρύτερων μαζών, η οποία είναι αποτέλεσμα

ακριβώς της πιο ευρείας διάχυσης των ιδεολογιών, ήρθε σε ένα μεταγενέστερο στάδιο, μετά και την φιλελευθεροποίηση του καθεστώτος.

Συνοψίζοντας, τα πρώτα χρόνια του αιώνα είναι αρκετά συσκοτισμένα σε σχέση με το πώς αντιλαμβανόντουσαν το πολιτικό κλίμα οι καθημερινοί άνθρωποι στην πόλη και πως αλληλεπιδρούσαν με αυτό. Με δεδομένο ότι δεν μπορούσαν να εκφραστούν ούτε στον δημόσιο χώρο ούτε στις κοινότητες (καθώς και η ελληνική και η εβραϊκή είχαν οικονομικά κριτήρια για να μπορεί να συμμετέχει στην εσωτερική τους ζωή κάποιο μέλος τους (Levy, χ.χρ, σ. 49)), μπορούμε να έχουμε συμπεράσματα μόνο για τις ελίτ (παραδοσιακές και ανερχόμενες) που εκπροσωπούσαν του θεσμούς των κοινοτήτων. Με βάση όμως την γενικότερη κατάσταση στην περιοχή της Μακεδονίας, αντιλαμβανόμαστε ότι και οι κοινότητες εκείνη την περίοδο είχαν έναν ρόλο παρατηρητή στις ευρύτερες συγκρούσεις, ιδιαίτερα μάλιστα λόγω των αντιπαραθέσεων στο εσωτερικό τους, οι οποίες παίρναν διάφορα χαρακτηριστικά ανάλογα την περίοδο και οι οποίες προφανώς δυσχέραιναν και την μεταξύ τους αλληλεπίδραση.

Χωροταξία

Εκείνη την περίοδο, πέραν του οικονομικού εκσυγχρονισμού ο οποίος προωθούνταν από Οθωμανούς αξιωματούχους, υιοθετήθηκαν σχέδια για συνολικό εκμοντερνισμό της πόλης, με αφορμή (όχι μοναδική) την πυρκαγιά που συνέβη το 1890 (a-Levi, Rodrigue, & Stein, 2012, σσ. 53, 139). Επεκτάθηκαν οι συνοικίες εκτός των τειχών – τα οποία είχαν ήδη ξεκινήσει να κατεδαφίζονται τα προηγούμενα χρόνια, καθώς οι μέθοδοι διεξαγωγής πολέμων είχαν αλλάξει και τα καθιστούσαν παρωχημένα, ενώ και οι κατευθύνσεις πανευρωπαϊκά στην χωροταξία προωθούσαν τους ανοιχτούς χώρους (εφ. «Αλήθεια», 13/5/1908) για λόγους καλύτερου έλεγχου του πληθυσμού, υγιεινής και αισθητικής (εφ. «Αλήθεια», 18/3/1908). Τα καινούρια κομμάτια της πόλης, αυτά που απευθύνονται στην ανερχόμενη αστική τάξη, απέκτησαν ρυμοτομικό σχέδιο, σύνδεση με μεταφορικά μέσα με το κέντρο της πόλης, μεγάλες οδικές αρτηρίες (Γερόλυμπου & Κολώνας, 1994, σ. 187), ενώ παράλληλα υιοθετήθηκαν μέτρα υγιεινής, όπως αποχετευτικό σύστημα (εφ. «Νέα Αλήθεια, 18/3/1911) Αυτά δεν συνέβησαν χωρίς αντιδράσεις. Ιδιαίτερα στο κέντρο της πόλης όπου ζούσε ακόμη η πλειοψηφία των φτωχών τα σχέδια για αύξηση αυτού που σήμερα ονομάζουμε «δημόσιο χώρο» συνάντησαν αντιδράσεις καθώς, μεταξύ άλλων, μειώναν τον ήδη λιγοστό χώρο που υπήρχε, ενώ μετά την πυρκαγιά του 1890

αυτός ο χώρος αποδόθηκε προκειμένου να εγκατασταθούν τα σύμβολα της ευμάρειας της αστικής τάξης (Αναστασιάδου, 2008, σ. 184).

Στα πλαίσια της αλληλεπίδρασης με την Ευρώπη, που όπως είδαμε διευκολύνθηκε, ήρθαν στην πόλη πολλοί καλλιτέχνες, φωτογράφοι και αρχιτέκτονες. Ειδικά οι τελευταίοι αποτέλεσαν κομβικό σημείο για την εξέλιξη της φυσιογνωμίας της πόλης, πολύ πριν την πυρκαγιά του '17 (Γερόλυμπου & Κολώνας, 1994, σ. 179) και το σχέδιο ανάπλασης της πόλης που συνέλαβε ο Εμπράρ και το οποίο αποτελεί τομή στην ιστορία της πολεοδομίας και της φυσιογνωμίας της πόλης, όπως θα δούμε αργότερα. Το πρόγραμμα τίθεται ήδη από τα τέλη του 19ου αιώνα, όπως αναφέρθηκε, με την δημιουργία της συνοικίας των εξοχών, στα πλαίσια του εκμοντερνισμού.

Πρόκειται για μια συνοικία η οποία δομήθηκε με καθαρά ταξικά κριτήρια, φτιαγμένη σαν μια συνοικία ευρωπαϊκής μεγαλούπολης, και η οποία κατήργησε τον θρησκευτικό διαχωρισμό των συνοικιών που υπήρχε ως τότε στο εσωτερικό της πόλης (Γερόλυμπου & Κολώνας, 1994, σ. 187). Πλέον, οι άνθρωποι που έμεναν εκεί δεν συσπειρώνονται γύρω από το θρησκευτικό κέντρο (τέμενος, συναγωγή, εκκλησία) – όντας αναγκαστικά διαχωρισμένοι από τις υπόλοιπες κοινότητες, όπως συνέβαινε μέσα στα τείχη της πόλης ως τότε (Καραδήμου-Γερόλυμπου, 2008, σ. 109). Αντίθετα, αποτελούσαν την ελίτ της πόλης, η οποία, παρά τα όποια θρησκευτικά της πιστεύω, μοιραζόταν συνήθως μια συγκεκριμένη άποψη περί μεταρρυθμίσεων, οικονομίας κλπ. Φυσικά, ακόμα και σε αυτή την συνοικία, οι άνθρωποι φρόντιζαν να επιδείξουν την ταυτότητά τους με στοιχεία που αφορούν την αρχιτεκτονική των σπιτιών. Οι ελληνορθόδοξοι για παράδειγμα, έχτιζαν τα σπίτια τους σε νεοκλασικό στυλ, ενώ οι Εβραίοι μιμούνταν τα ελβετικά σαλέ (Γερόλυμπου & Κολώνας, 1994, σ. 188). Σε κάθε περίπτωση όμως, η συνοικία των εξοχών αποτελεί ένα παράδειγμα του πως σε επίπεδο χωροταξίας, οι κοινότητες συνυπήρχαν ειρηνικά μεταξύ τους, χωρίς τον αυστηρό διαχωρισμό που υπήρχε επί αιώνες.

Ωστόσο, αυτή η συνοικία δεν αποτελεί το μόνο παράδειγμα υπέρβασης των εθνοθρησκευτικών στεγανών που υπήρχαν επί αιώνες. Αυτό που δεν είναι ευρέως γνωστό είναι ότι, εκτός από την συνοικία των εξοχών στα ανατολικά, την συνοικία της ελίτ όλων των κοινοτήτων, δημιουργήθηκε και στα δυτικά μια αντίστοιχη, κοντά στην περιοχή του (παλαιού) σιδηροδρομικού σταθμού, που απευθυνόταν στα κατώτερα και φτωχότερα στρώματα όλων των κοινοτήτων, όπως αναφέρθηκε καινωρίτερα. Για αυτήν την συνοικία δεν υπάρχουν πολλά στοιχεία σωζόμενα (σχέδια,

φωτογραφίες κλπ), καθώς αποτελούσε κυρίως προσφυγική παραγκούπολη η οποία φτιάχτηκε άναρχα και χωρίς οργανωμένο σχέδιο προκειμένου να καλύψει τις βασικές ανάγκες του προσφυγικού πληθυσμού και στην οποία κατοικούσαν από σλαβόφωνους πρόσφυγες από την περιοχή του Κιλκίς (Logy, 1994, σ. 145) έως ντόπιους εβραίους που έχασαν τα σπίτια τους στην πυρκαγιά του 1890 και κατέφυγαν εκεί (Μόλχο, 1994, σ. 73). Διαπιστώνουμε λοιπόν, ότι και σε αυτή τη συνοικία αίρεται και πάλι ο εθνοθησκευτικός διαχωρισμός, αλλά από την πλευρά της φτώχειας αυτή τη φορά (Καραδήμου-Γερόλυμπου, 2008, σ. 109).

Πολιτισμός - Εκπαίδευση

Το άνοιγμα της πόλης προς την Δύση δημιούργησε μια ευμάρεια η οποία επέτρεψε σε ορισμένα τμήματα του πληθυσμού να έρθουν σε επαφή με ιδέες που εισάγονταν από την Ευρώπη, αλλά και να ταξιδέψουν σε αυτήν, χάρη και στην ύπαρξη των σιδηροδρόμων. Φυσικά αυτό αφορούσε ένα πολύ μικρό τμήμα του πληθυσμού, με το μεγαλύτερο μέρος να βρίσκεται ακόμα στα επίπεδα της ανέχειας. Ωστόσο, χάρη στην προσπάθεια των διαφόρων ξένων αποστολών, αντιπροσώπων ή απλά φίλων της κάθε δυτικοευρωπαϊκής χώρας- ακόμα κι αν στα μάτια των ντόπιων αποτελούσαν όλοι μαζί την κοινότητα των «Φράγκων» (Αναστασιάδου, 1994, σ. 157) -να διαδώσουν τις δικές τους κουλτούρες και επομένως να αποκτήσουν μεγαλύτερα ερείσματα στις τοπικές κοινωνίες της Ανατολής, δημιουργήθηκε μια ομάδα ανθρώπων, η οποία έρχεται σε επαφή τόσο με τους φορείς που εκπροσωπούσαν τα εκάστοτε συμφέροντα, όσο και με τις ξένες κουλτούρες αυτές καθ' αυτές. Αυτή η ομάδα ανθρώπων, αποτελούμενη από παραδοσιακές και ανερχόμενες ελίτ, υιοθέτησε αλλά και –ως έναν βαθμό- ενσωμάτωσε στα τοπικά δεδομένα τα ερεθίσματα που έπαιρνε, γράφοντας λ.χ. στα γαλλικά αλλά και διοργανώνοντας «*promenades*» στην παραλία της Θεσσαλονίκης και «*soirees*» σε καφέ με παριζιάνικο στιλ και στις επαύλεις της καλής κοινωνίας (Anastassiadou, 1997, σ. 148).

Κομβικό ρόλο σε αυτή την διάδοση του πολιτισμού διαδραμάτισαν και οι εκπαιδευτικές αποστολές που συνέβαλαν στην αναβάθμιση και τον εκσυγχρονισμό της εκπαίδευσης. Ο ρόλος των σχολείων που ιδρύθηκαν σε σύνδεση με κάποια ξένη χώρα, συνήθως την Γαλλία (Veinstein, 1994, σ. 17), ήταν καθοριστικός, καθώς δημιούργησε ένα μεγάλο χωνευτήρι στο οποίο συνυπήρχαν άτομα από όλα τα εθνοθησκευτικά (και οικονομικά, ορισμένες φορές, χάρη σε υποτροφίες) περιβάλλοντα, οδηγώντας, στον βαθμό που τους αναλογούσε, στην άμβλυνση της

εχθρότητας απέναντι στις άλλες κοινότητες, σε μια περίοδο που τα εθνικιστικά αισθήματα και οι αντιπαραθέσεις που αυτά προκαλούν βρίσκονταν σε όξυνση.

Η συμβολή των Εβραίων σε αυτή την τάση μέσα στο εκπαιδευτικό τοπίο της πόλης ήταν καθοριστική, λόγω και της εμπλοκής της Alliance Israelite Universelle. Αυτός ο συγχρωτισμός στην εκπαίδευση αποτέλεσε κρίσιμο παράγοντα για την εξέλιξη της εβραϊκής κοινότητας λόγω της άσχημης κατάστασης στην οποία είχαν περιέλθει τα σχολεία που ήταν υπό την επίβλεψη της αρχιραβινείας, με αποτέλεσμα το μορφωτικό επίπεδο των Εβραίων να είναι χαμηλό στα τέλη του 19^{ου} αιώνα (Μόλχο, 1994, σ. 69), γεγονός που αποτέλεσε σημείο σύγκρισης με τους ελληνορθόδοξους και οδήγησε ορισμένους κοσμικούς άρχοντες της κοινότητας να επιδιώξουν την εισαγωγή νέων μεθόδων διδασκαλίας με στόχο την μορφωτική ανάπτυξη των ομοθρήσκων τους. Η Αλλιάνς με την σειρά της θα βοηθήσει στον εκσυγχρονισμό της νοοτροπίας των Εβραίων σε πρώτη φάση, αλλά και συνολικά όλης της πόλης σε δεύτερη, λόγω της ευρύτερης επιρροής των εκπαιδευτικών της προγραμμάτων (Μόλχο, 1998, σσ. 127-129).

Καθοριστικό ρόλο για την εξέλιξη της εκπαίδευσης και του καταμερισμού της εργασίας στην πόλη έπαιξε η ίδρυση σχολείων που είχαν συγκεκριμένη στοχοθεσία προς κάποια τεχνικά επαγγέλματα, όπως πχ. οι εμπορικές σχολές (Χεκίμογλου, 1996, σ. 298). Η αναγκαιότητα αυτών των σχολείων είναι ενδεικτική, αν λάβουμε υπόψη ότι το 1905 υπήρχε μεγάλη έλλειψη εμποροϋπαλλήλων και οι πρώτες τράπεζες που ιδρύθηκαν στην πόλη δυσκολεύτηκαν να στελεχώσουν τα υποκαταστήματά τους (Χεκίμογλου, 1994, σ. 14). Η επικέντρωση των σχολείων αυτών στην τεχνική και επαγγελματική εκπαίδευση άλλαξε τον χαρακτήρα των αντίστοιχων εργασιών και άνοιξε τα εν λόγω επαγγέλματα σε ευρύτερο κόσμο, κάτι που προφανώς είχε και θετικά αποτελέσματα, όπως την άνοδο του βιοτικού επιπέδου περισσότερων ανθρώπων, και αρνητικά, όπως την μείωση των απολαβών λόγω της μεγαλύτερης προσφοράς εργασίας.

Η εκπαίδευση λοιπόν, ήδη από αυτή την περίοδο, βρισκόταν σε μια άνθηση καθώς ιδρύοντουσαν ολοένα και περισσότερα σχολεία, είτε σε σύνδεση με τις κοινότητες είτε όχι. Αυτή η επένδυση στα σχολεία αποτυπώνει μια αλλαγή της νοοτροπίας του Θεσσαλονικιώτικου πληθυσμού σε σχέση με αυτό το ζήτημα- αλλαγή που επήλθε εν μέρει και λόγω της βελτίωσης του επιπέδου της ζωής που είδαν ότι επιφέρει η εκπαίδευση. Αυτό το άνοιγμα σε ευρύτερα στρώματα που ξεκίνησε στις αρχές του αιώνα, συνεχίστηκε με μεγαλύτερη ένταση τα επόμενα χρόνια και

συνέβαλε στην δημιουργία μιας αίσθησης νέων ενοποιητικών στοιχείων ανάμεσα σε τμήματα των διαφορετικών κοινοτήτων, χάρη στην συνύπαρξη στο σχολείο, στους συλλόγους αποφοίτων, ή ακόμα κι όταν φοιτούσαν σε κοινοτικά σχολεία, χάρη στην δυνατότητα να έχουν παρόμοια επαγγελματική πορεία. Όπως έχουμε ήδη αναφέρει, αυτά τα χαρακτηριστικά αφορούσαν εκείνους που μπορούσαν να πάνε σχολείο και να αποκτήσουν αυτού του είδους τα εφόδια, άρα μεγαλοαστικά και μεσοαστικά στρώματα. Δεν αφορούσε την πλειοψηφία της κάθε κοινότητας που βρισκόταν εκτός σχολείων.

Περίοδος 1908-1913

Όπως αναφέρθηκε και στην εισαγωγή, η περίοδος 1908- 1913 ήταν μια περίοδος ραγδαίων αλλαγών που είτε συνέβησαν με επίκεντρο την ίδια την πόλη είτε ήταν απότοκοι αλλαγών που συνέβαιναν σε ευρύτερη κλίμακα, οι οποίες όμως άφησαν έντονα τα σημάδια τους και στη Θεσσαλονίκη. Κομβικό στοιχείο αποτέλεσε το γεγονός ότι την περίοδο αυτή η πόλη άλλαξε, όχι μόνο κράτη, το οποίο από μόνο του ήταν γεγονός καθοριστικό για την εξέλιξή της, αλλά και τα ίδια τα κράτη των οποίων τμήμα αποτελεί αντιπροσωπεύουν διαφορετικά στάδια στην εξέλιξη της Ιστορίας και στην διαδικασία της νεωτερικότητας. Με άλλα λόγια, όχι μόνο η πόλη άλλαξε κυρίους, αλλά και οι κύριοι αυτοί είναι «παιδιά» διαφορετικών ιστορικών συνθηκών και χρονικών περιόδων και, κατά συνέπεια, «υπηρετούν» διαφορετικές αντιλήψεις για την συγκρότηση των κρατών και της εξουσίας τους, επιφέροντας μεγάλες αλλαγές στην πόλη: από την μορφή της Αυτοκρατορίας έγινε η μετάβαση στο εθνικό κράτος και από την πολυεθνική, πολυπολιτισμική, πολυγλωσσική Θεσσαλονίκη, έγινε η μετάβαση σταδιακά, αλλά με συστηματική προσπάθεια, στην ελληνική (σε όλες τις πτυχές της).

Αυτή η μετάβαση στην νεωτερικότητα δεν προέκυψε από την μια μέρα στην άλλη, από τις 25 Οκτωβρίου 1912 (π.η.) ως τις 27 Οκτωβρίου. Αντίθετα, είναι μια διαδικασία που ξεκινάει από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα, διαπερνά όλη αυτή την περίοδο μέχρι τα χρόνια που μελετάμε στην παρούσα εργασία, κατά την διάρκεια των οποίων κορυφώνεται με διάφορους τρόπους, χωρίς όμως να σταματάει μέχρι και την περίοδο του Μεσοπολέμου, όταν και ολοκληρώνεται σε μεγάλο βαθμό. Η ίδια η ύπαρξη αυτής της διαδικασίας λοιπόν, αποδεικνύει ότι δεν είναι η μορφή και η δομή της κρατικής οντότητας που φέρει (ή όχι) τον εκσυγχρονισμό και την νεωτερικότητα, αλλά η ύπαρξη φορέων αυτής που βρίσκονται σε θέσεις ισχύος (πολιτικές, διοικητικές, οικονομικές κοκ) και η επίδραση ιδεολογικών σχημάτων που επιτρέπει τις σταδιακές αλλαγές. Ακόμα, η διατήρηση «προνεωτερικών» καταλοίπων και σε μεταγενέστερο χρόνο, όπως λ.χ. η οργάνωση με βάση την κοινότητα και η ανάληψη εκ μέρους των κοινοτήτων της εκπαιδευτικής διαδικασίας- ακόμα και μετά την ενσωμάτωση στο ελληνικό κράτος (Naar, 2016, σ. 157), συνηγορεί ακριβώς στο ότι η μετάβαση στην νεωτερικότητα και σε νεωτερικές μορφές οργάνωσης είναι μια συνεχής διαδικασία, που άλλοτε επιταχύνεται και άλλοτε επιβραδύνεται και σχετίζεται με ευρύτερες αλλαγές που συμβαίνουν, ειδικά στο επίπεδο της οικονομίας, ανεξάρτητα- σε ένα βαθμό- από το πλαίσιο (αυτοκρατορία ή εθνικό κράτος).

Οικονομία

Επαγγέλματα-οικονομική κατάσταση του πληθυσμού

Όπως αναφέρθηκε, η περίοδος 1908- 1913 είναι μια περίοδος μεταβατική τόσο σε επίπεδο πολιτικών διαδικασιών και συστήματος όσο και συνολικότερα, σε ότι αφορά και την οικονομία και τον καταμερισμό εργασίας. Προκειμένου να αντιληφθούμε τις σχέσεις μεταξύ δύο ομάδων, είναι αναγκαίο να ανατρέξουμε στην οικονομία και το ποια είναι η θέση αυτών των δύο ομάδων σε αυτό το πλαίσιο. Επομένως, και για την σχέση που είχαν Έλληνες και Εβραίοι θα πρέπει να ξεκινήσουμε την μελέτη μας από την οικονομική ζωή της περιόδου- από το ποιες ήταν οι οικονομικές συνθήκες και αν και με ποιον τρόπο επηρεαζόταν ο τρόπος που οι άνθρωποι δρούσαν σε αυτές από την εθνοθηρησκευτική τους συνείδηση.

Όσον αφορά τον εβραϊκό πληθυσμό, συναντάται συχνά στην λαϊκή κουλτούρα η εντύπωση ότι όλοι οι Εβραίοι ήταν πλούσιοι και μάλιστα πριν την διάσπαση του Βουκουρεστίου υπήρχε η φήμη ότι θα προσπαθούσαν να αγοράσουν ολόκληρη την Μακεδονία, προκειμένου αυτή να μην κατοχυρωθεί στην Ελλάδα! (Μόλχο, 2014, σ. 51) Αυτές οι φήμες, οι οποίες προφανώς και δεν έχουν καμιά σχέση με την πραγματικότητα, βασίζονται σε ορισμένα στοιχεία αλήθειας, τα οποία ωστόσο από μόνα τους διαστρεβλώνουν την εικόνα για τις αντικειμενικές συνθήκες τις περιόδου. Πράγματι, μεγάλο μέρος της μεγαλοαστικής τάξης ήταν Εβραίοι. Τόσο οι μεγάλες βιομηχανίες, με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα τους μύλους Αλλατίνι (Quataert, 1994, σ. 191), όσο και το χρηματοπιστωτικό κεφάλαιο, με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα την τράπεζα Σαούλ Μοδιάνο, βρισκόντουσαν στα χέρια Εβραίων (Χεκίμογλου, 1996, σσ. 218, 230), οι οποίοι αποτελούσαν τα πιο ενεργά, πρωτοπόρα και εξωστρεφή κομμάτια της αστικής τάξης της πόλης. Αυτό όμως δε θα πρέπει να μας κάνει να παραβλέπουμε ότι στο γύρισμα του αιώνα, το 50% περίπου των Εβραίων ήταν φτωχοί και μεγάλο κομμάτι τους βασιζόταν στην κοινοτική αλληλεγγύη προκειμένου να καταφέρει να επιβιώσει, κάτι που ίσχυε τόσο για αυτούς που μένανε στο εσωτερικό της πόλης, όσο και για αυτούς που μετά την μεγάλη πυρκαγιά του 1890 είχαν αναγκαστεί να φύγουν είτε προς τα δυτικά, είτε προς την Καλαμαριά (Μόλχο, 2014, σ. 109).

Βάσει του εκλογικού καταλόγου του 1915, από τους 14.000 άρρενες Εβραίους, βρίσκουμε 130 τραπεζίτες και αργυραμοιβούς έναντι των 3500 αχθοφόρων, αγωγιατών και εργατών, για να αναφέρουμε μόνο μερικά από τα πιο φτωχικά επαγγέλματα. Όπως αναφέρθηκε, ο εκλογικός κατάλογος δεν μπορεί να είναι

100% αξιόπιστος για την προ του '12 εποχή, σίγουρα όμως αποτυπώνει και τάσεις που υπήρχαν ήδη πριν από την ενσωμάτωση της Θεσσαλονίκης στο ελληνικό κράτος. Είναι επίσης δεδομένο ότι μια ενδελεχής σύγκριση δεν μπορεί να περιορίζεται και να αναφέρεται μόνο στα αριθμητικά δεδομένα που αφορούν τους τραπεζίτες και των αχθοφόρους, καθώς είναι φυσιολογικό ότι οι αχθοφόροι -αλλά και εν γένει η εργατική τάξη- είναι περισσότεροι σε αριθμό.

Παρότι, λοιπόν, μια επιμέρους σύγκριση ορισμένων επαγγεμάτων στον εβραϊκό πληθυσμό δεν δείχνει κάτι το πρωτοφανές, καθώς ο αριθμός των μεγαλοαστών που ασκούν ορισμένα επαγγέλματα είναι μικρότερος από τον αριθμό των εργατών που συναντάμε σε τρία συγκεκριμένα επαγγέλματα, έχει ενδιαφέρον αν συγκριθεί με τον γενικό πληθυσμό και τα στοιχεία που έχουμε για αυτόν. Πιο συγκεκριμένα, είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε, βάσει των στοιχείων που έχουμε σχετικά με τις κατοικίες (Καραδήμου-Γερόλυμπου, 2008, σσ. 110-111), ότι η μεγαλοαστική τάξη αποτελούσε πάνω από το 8% του πληθυσμού της πόλης. Είναι επίσης προφανές ότι οι 130 τραπεζίτες που προαναφέρθηκαν σε καμία περίπτωση δεν είναι το 8% των 14.000 απογεγραμμένων Εβραίων αρρένων, αντίθετα είναι κάτι λιγότερο από το 1%. Επομένως, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι, όσα άλλα επαγγέλματα της ανώτερης αστικής τάξης και να προσθέσουμε στην εξίσωση αυτή, σε καμία περίπτωση τα ποσοστά της τάξης αυτής στον εβραϊκό πληθυσμό δεν αγγίζουν τα αντίστοιχα ποσοστά στον γενικό πληθυσμό. Με βάση αυτή την ανάλυση, λοιπόν, που καταδεικνύει ότι σε ποσοτικό επίπεδο η εβραϊκή παρουσία στην μεγαλοαστική τάξη δεν ήταν ιδιαίτερα αναπτυγμένη, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι η εικόνα που έχει δημιουργηθεί σε σχέση με τους Εβραίους και την κατοχή πλούτου δεν προέκυψε από την παρουσία πολλών προσώπων, αλλά από την ανάπτυξη και εξωστρέφεια του κεφαλαίου τους, σε πρώτη φάση, ενώ μετέπειτα, ρόλο έπαιξε και η προσπάθεια για εξελληνισμό της πόλης, μέσω της περιθωριοποίησης και απονομιμοποίησης της παρουσίας τους και του ρόλου τους σε αυτήν. Με άλλα λόγια, το εβραϊκό κεφάλαιο ήταν το πιο ανεπτυγμένο, καίτοι συγκεντρωμένο σε λιγότερα χέρια σε σχέση με τις άλλες εθνοθρησκευτικές ομάδες, και ιδιαίτερα τους Έλληνες που μελετώνται εδώ, οι οποίοι είχαν λιγότερο ανεπτυγμένο κεφάλαιο, καταμερισμένο σε περισσότερα πρόσωπα (Quataert, 1994, σ. 204).

Σε αυτή μας την ανάλυση για την εισοδηματική κατάσταση Ελλήνων και Εβραίων, θα πρέπει να λάβουμε υπόψη μας ορισμένα ακόμα στοιχεία. Το πρώτο είναι πως οι ισραηλίτες στο θρήσκευμα, κάτοικοι της Θεσσαλονίκης που αναφέρθηκε ότι

ασκούσαν επαγγέλματα που είχαν σχέση με το βιομηχανικό ή τραπεζικό κεφάλαιο, είχαν πολλές φορές υπηκοότητα που δεν ήταν οθωμανική (Μόλχο, 2014, σ. 249), αρχικά συνήθως ιταλική κι έπειτα, μέσω και της επίδρασης της Αλλιανς, που θα αναφερθούμε αργότερα, γαλλική. Συνεπώς, τα κεφάλαια για τις δραστηριότητες τους, συνήθως πρόεκυπταν από συνεργασία με ξένα κεφάλια (Quataert, 1994, σ. 204) και όχι ελληνορθόδοξων Οθωμανών, οι οποίοι είχαν αναπτυχθεί σε αυτούς τους τομείς (και ιδιαίτερα στην βιομηχανία καπνών), αλλά κυρίως στην ενδοχώρα και σε άλλες επαρχιακές πόλεις. Αυτή η κατάσταση ενισχύθηκε τις παραμονές τις εισόδου του ελληνικού στρατού στην πόλη, σε μια προσπάθεια των ισραηλιτών να προστατευθούν από τις αντιμαχόμενες πλευρές μέσω των υπηκοοτήτων δυτικών κρατών, ενώ ταυτόχρονα οι Δυτικές δυνάμεις αντιμετώπισαν αυτή την ευκαιρία της εντεινόμενης ζήτησης προστασίας ως ένα μέσο ακόμα μεγαλύτερης οικονομικής και πολιτικής διείσδυσης και επιρροής στην περιοχή. Η ευρύτερη πολιτική κατάσταση και ανασφάλεια λοιπόν, έπαιξε έναν ρόλο στο γεγονός ότι, σε γενικές γραμμές, τα κεφάλαια που επενδύθηκαν στην πόλη δεν αναμίχθηκαν αλλά παρέμειναν διαχωρισμένα σε επίπεδο κοινοτήτων και οι όποιες συνεργασίες δεν ήταν μεταξύ Ελλήνων και Εβραίων αλλά Ελλήνων με Έλληνες (είτε Θεσσαλονικείς είτε από το Βασίλειο) και Εβραίων είτε με Εβραίους είτε με ξένους κεφαλαιούχους.

Το δεύτερο στοιχείο που θα πρέπει να έχουμε υπόψη μας είναι ότι η προαναφερθείσα ηγεμονία των Εβραίων τραπεζιτών διατηρήθηκε μέχρι περίπου το 1910 – αν και είχε αρχίσει να μεταβάλλεται από νωρίτερα. Τότε, με τον ιταλοτουρκικό πόλεμο του 1911, υπήρξε μπουϊκοτάζ στα ιταλικά προϊόντα και προσπάθεια περιθωριοποίησης και –εν τέλει απέλασης– των Ιταλών υπηκόων, εκ των οποίων πολλοί ήταν, όπως αναφέρθηκε, Εβραίοι κεφαλαιούχοι (Μπουρούτης, 2016, σ. 213). Το μπουϊκοτάζ οδήγησε σε κλείσιμο επιχειρήσεων ή μείωση του κύκλου εργασιών τους, με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα το κλείσιμο της τράπεζας Σαούλ Μοδιάνο, η οποία όμως ήταν αρκετά καθοριστική για την οικονομία της πόλης, με αποτέλεσμα να δημιουργηθεί ένα «τοπικό κραχ» (Χεκίμογλου, 1991, σ. 11). Η επίδραση αυτού του κραχ ήταν σημαντική καθώς οι Μοδιάνο, λόγω της ατελούς ανάπτυξης του τραπεζικού συστήματος, λειτουργούσαν ως εγγυητές με την προσωπική τους περιουσία για μικρότερα δάνεια, ενώ δάνειζαν μόνο σε ομοθρήσκους τους, γεγονός καθοριστικό για την οικονομία της πόλης μετά από αυτό το «τοπικό κραχ» (Χεκίμογλου, 1991, σ. 63). Επιπλέον, η Θεσσαλονίκη είχε αντιμετωπίσει ήδη από το 1906 δυσχέρεια στην κυκλοφορία ρευστού στην πόλη, λόγω των κακών

σοδειών(εφ. «Νέα Αλήθεια», 16/4/1911) αλλά και της μείωσης των εμβασμάτων από την Αμερική, κατάσταση η οποία προφανώς οξύνθηκε με την κατάρρευση μιας τόσο κομβικής τράπεζας (Χεκίμογλου, 2001). Αυτές οι συνθήκες, η αποχώρηση των Ιταλών ισραηλιτών και η κατάρρευση της τράπεζας Μοδιάνο, επηρέασαν ιδιαίτερα τους Εβραίους και συγκεκριμένα τους αστούς, καθώς αφενός υπήρξαν πολλοί Εβραίοι δανειολήπτες που βρέθηκαν ακάλυπτοι, ενώ, αφετέρου, οι Αλλατίνι και οι Μοδιάνο αποτελούσαν τις πιο ισχυρές οικονομικά οικογένειες της εβραϊκής κοινότητας, με μεγάλη διαφορά από τις υπόλοιπες, συμβάλλοντας και στους υπόλοιπους τομείς της ζωής στα πλαίσια των κοινοτήτων.

Παράλληλα, στη Θεσσαλονίκη είχαν ήδη αρχίσει να εγκαθίστανται τράπεζες από την Ελλάδα -ορισμένες φορές μάλιστα με προτροπή του ελληνικού προξενείου ως μέσο άσκησης πολιτικής επιρροής (όπως πχ στην περίπτωση της Τράπεζας Αθηνών), αλλά και τράπεζες από κεφάλαια Ελλήνων-είτε συνεταιριστικά με ξένα είτε αυτοτελώς, οι οποίες χρηματοδοτούσαν πολύ πιο εύκολα και αφειδώς τους Έλληνες προκειμένου να ευνοήσουν την ανάπτυξη τους έναντι των Εβραίων και να τους αποσπάσουν την οικονομική ηγεμονία (Γεωργιάδου, 1994, σσ. 133, 139) Αυτό βέβαια δεν μπόρεσε να συμβεί εξαρχής, αλλά έπρεπε να μεσολαβήσει η εγκατάσταση της ελληνικής διοίκησης, όταν άνοιξαν περισσότερα υποκαταστήματα, και ιδιαίτερα στην ενδοχώρα, ανατρέποντας την ισορροπία δυνάμεων και τον έως τότε ανταγωνισμό.

Εκείνα τα χρόνια επίσης, πολλοί Έλληνες από το βασίλειο μετανάστευσαν στην Θεσσαλονίκη και προσπάθησαν να ενώσουν τις δύο αγορές- της Θεσσαλονίκης και του ελληνικού κράτους (Γεωργιάδου, 1994, σ. 134), σε αντίθεση με τους Εβραίους που προσπαθούσαν να κάνουν εξωτερικό εμπόριο, βασιζόμενοι στα δίκτυα επαφών που είχαν δημιουργήσει, εκμεταλλευόμενοι την σχετικά εύκολη σύνδεση με την κεντρική Ευρώπη. Αυτή η πολιτική, όμως, που ακολουθούσαν οι Έλληνες, σε συνεννόηση με το ελληνικό κράτος, δεν ήταν ικανή να αντιστρέψει τόσο γρήγορα και ριζικά τον κοινωνικό καταμερισμό που ήταν διαμορφωμένος μέχρι τότε (Χεκίμογλου, 2001, σ. 135). Επομένως, μπορούμε να πούμε ότι οι Θεσσαλονικείς Έλληνες ήταν, κατά βάση, μικρέμποροι και μικροτεχνίτες, ακολουθώντας τον κοινωνικό καταμερισμό που υπήρχε ήδη από παλαιότερα, ενισχυόμενοι και από το ελληνικό τραπεζικό κεφάλαιο, ενώ ένα άλλο μέρος τους αποτελούνταν από μια μορφωμένη μεσοαστική τάξη που είτε εργαζόταν ως καθηγητές είτε δούλευε στις εταιρίες ξένων συμφερόντων (Γεωργιάδου, 1994, σ. 133).

Ο καταμερισμός αυτός στην παραγωγή της πόλης διατηρείται σε γενικές γραμμές αναλλοίωτος και τον πρώτο καιρό μετά την είσοδο του ελληνικού στρατού στην πόλη και ενόσω αυτή τελεί υπό ελληνική διοίκηση, μέχρι και την οριστική της κατοχύρωση στην Ελλάδα. Ειδικά σε ότι αφορά την οικονομία, σε πρώτη φάση η ελληνική διοίκηση ενδιαφέρεται μόνο για την είσπραξη φόρων και την συνέχιση της παραγωγής (Χεκίμογλου, 1989, σ. 12), με όσο το δυνατόν λιγότερα εμπόδια, δεδομένης της σημασίας της οικονομίας των Νέων Χωρών, που ήταν όση και η οικονομία όλης της Παλαιάς Ελλάδας (Χεκίμογλου, 2005α, σ. 45). Για τον λόγο αυτό δεν γίνονται ιδιαίτερες παρεμβάσεις στην οικονομική ζωή της πόλης, σε μια προσπάθεια να συνεχίσει η κυκλοφορία του κεφαλαίου, γεγονός που, για παράδειγμα, αποτυπώνεται στο το ότι δεν εμποδίζεται και η ίδρυση της βουλγαρικής εθνικής τράπεζας, παρά την σύγκρουση με την Βουλγαρία, και στο ότι εξακολουθούν να χρησιμοποιούνται οθωμανικά χρήματα, τα οποία αποτελούν και το βασικό μέσο διεξαγωγής συναλλαγών, μέχρι και το 1915 που αρχίζει να υπερισχύει η δραχμή.

Συντεχνίες

Σημαντικό στοιχείο που επηρέασε τις σχέσεις των κοινοτήτων είναι ότι τόσο οι ελληνορθόδοξοι, όσο και- πολύ περισσότερο- οι Εβραίοι ήταν οργανωμένοι στις συντεχνίες και τους συλλόγους τους. Είναι γνωστό άλλωστε ότι οι Εβραίοι θα παίξουν καθοριστικό ρόλο στην συγκρότηση του συνδικαλιστικού κινήματος (Dumont P. , 1994, σ. 219), τόσο στην πόλη, όσο και στην αυτοκρατορία, με την Θεσσαλονίκη να αποτελεί τον πρώτο χώρο εκδήλωσης συνδικαλιστικών μορφών πάλης (Quataert, 1994, σ. 210), ακριβώς λόγω της εκβιομηχάνισης και χάρη και στο εβραϊκό προλεταριάτο.

Η οργάνωση με βάση τις συντεχνίες ήταν βασικό συστατικό στοιχείο της οθωμανικής κοινωνίας και τα εσνάφια έπαιζαν πάντα ρόλο στην οργάνωση και διοίκηση του πληθυσμού, ειδικά όσα αποτελούνταν από μια πληθυσμιακή ομάδα πλειοψηφικά, οπότε και έπαιζαν ρόλο και την διοίκηση των κοινοτήτων (εφ. «Αλήθεια», 26/06/1908). Ταυτόχρονα, όσες συντεχνίες δέχονται από κάποια στιγμή κι έπειτα μέλη από διάφορες κοινότητες, αποτελούν -πέρα από τρόπο οικονομικής οργάνωσης- και τόπο συνύπαρξης ανθρώπων με διαφορετικές καταβολές (Χεκίμογλου, 1999, σ. 345). Αυτή η σημασία του ρόλου των συντεχνιών συνεχίζεται και την περίοδο της μετάβασης στο ελληνικό κράτος, καθώς λόγω των πολεμικών αναμετρήσεων, της πολιτικής πόλωσης αλλά και της μη ομοιογενούς σύνθεσης του

πληθυσμού, διατηρήθηκαν δομές της Οθωμανικής περιόδου, προκειμένου να μπορέσει η διοίκηση να οργανώσει και να ελέγξει τον πληθυσμό και την ίδια την πόλη.

Οι περισσότερες συντεχνίες ήταν θρησκευτικά οργανωμένες, καθώς και στα ίδια τα επαγγέλματα επικρατούσε κατά κύριο λόγο μια συγκεκριμένη κοινότητα. Εξαίρεση σε αυτόν τον κανόνα αποτελεί η Φεντερασιόν που ιδρύεται το 1909 και απευθύνεται στους φτωχούς όλων των κοινοτήτων (Καραδήμου-Γερόλυμπου, 2008, σ. 111), αν και απαρτίζεται συντριπτικά από Ισραηλίτες (Dumont P. , 1994, σ. 217). Λίγο νωρίτερα είχε αρχίσει και η εθνική συγκρότηση των συντεχνιών, όπως στο παράδειγμα της βουλγαρικής συντεχνίας των ραφτών (η οποία όμως και λόγω του πολύ μικρού μεγέθους της μεγέθους δεν αποτελούσε καθοριστικό παράγοντα των οικονομικών ή πολιτικών εξελίξεων στην πόλη) (Χεκίμογλου, 1996, σ. 292). Σε κάθε περίπτωση, το συνδικαλιστικό κίνημα στην Θεσσαλονίκη, πέραν του ότι οργανώνεται πρώτο σε όλη την Οθωμανική Αυτοκρατορία όπως αναφέρθηκε, οργανώνεται και μαζικά, μέσα από διάφορες ενώσεις που όμως δρουν κι από κοινού, ιδιαίτερα με αφορμή σημαντικούς κόμβους, όπως η Πρωτομαγιά του 1909 (Dumont P. , 1994, σ. 215), κατά την οποία διεκδικούνται αντίστοιχα αιτήματα με αυτά του Σικάγο του 1896, ή οι διάφορες απεργίες, που καταφέρνουν και κερδίζουν (εφ. «Αλήθεια», 11-13, 20-24, 31/08/1908, 3, 9/09/1908, «Νέα Αλήθεια», 2/4/1911, 7/4/1911, “Le progress de Salonique”, 6/9/1911). Αυτή η οργάνωση και η αποτελεσματικότητα των εργατών της Θεσσαλονίκης σε -νέες ή προϋπάρχουσες- ενώσεις και συντεχνίες, που αποτυπώνεται με διάφορους τρόπους, όπως πχ στην διεκδίκηση αύξησης των μισθών του ανειδίκευτου εργάτη κατά 5 πιάστρα και στην κατάκτηση αυτού του αιτήματος (Quataert, 1994, σσ. 208, 209), αλλά και στο σχόλιο του Άγγλου πρέσβη το 1910 ότι οι μαουνιέρηδες κερδίζουν περισσότερα αναλογικά απ’ ότι οι Άγγλοι συνάδελφοί τους (Ρούπα & Χεκίμογλου, 2004, σ. 14), θα προκαλέσει συγκρούσεις. Αυτές οι συγκρούσεις αφορούν τόσο το (εκάστοτε) κράτος, οδηγώντας σε φυλακίσεις ηγετικών μορφών όπως ο Μπεναρόγια, όσο και τους μεγάλους εργοδότες, με αποτέλεσμα οι τελευταίοι να προτιμούν να προσλαμβάνουν ανθρώπους από άλλες κοινότητες, προκειμένου οι ταξικές συγκρούσεις να μην μετατρέπονται και σε ενδοκοινοτικές. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτού αποτελούν οι Αλλατίνι που είχαν στην δούλεψή τους περισσότερους ελληνορθόδοξους παρά ισραηλίτες (Quataert, 1994, σ. 207). Αυτή η προτίμηση, βέβαια, αλλόθρησκων εργατών αφορά τις μεγάλες επιχειρήσεις και όχι τους μικρομεσαίους, οι οποίοι λόγω και του διαφορετικού

χαρακτήρα της οργάνωσης της παραγωγής, αξιοποιούν την πίστη που μπορούν να παίρνουν από τα μέλη της ίδιας κοινότητας, μέσω και των διευρυμένων συγγενικών δικτύων, προκειμένου να εξομαλύνουν τις ταξικές συγκρούσεις που, όπως αναφέραμε, εντείνονται την εποχή εκείνη. (Orly, 2013, σ. 9)

Ωστόσο, θα πρέπει να επισημανθεί ότι υπάρχει μια βασική διαφορά μεταξύ των εβραϊκών και των ελληνικών συντεχνιών. Οι πρώτες λειτούργησαν εν πολλοίς ως προπαρασκευαστικές μορφές σωματείων, διεκδικώντας από τους εργοδότες καλύτερες συνθήκες δουλειάς, ακόμα κι όταν οι εργοδότες ήταν Εβραίοι. Αντίθετα, οι ελληνικές, εμφορούμενες πολύ έντονα από το εθνικό συναίσθημά, τον αλτρωτισμό και την σύνδεση με τα συμφέροντα του ελληνικού κράτους, λόγω – μεταξύ άλλων – και της οικονομικής σύνδεσης με το ελληνικό βασίλειο που προαναφέρθηκε, προωθούσαν κυρίως μια ατζέντα με εθνική αιτηματολογία αντί για ταξική (Γεωργιάδου, 1994, σ. 140), αφού, όπως είδαμε, είχαν υιοθετήσει σε μεγάλο βαθμό τα εθνικά αιτήματα, με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα τον Σύλλογο Εμποροϋπαλλήλων, τον μαζικότερο σύλλογο ελληνορθόδοξων μισθωτών, που εντάσσεται στον «Σύνδεσμο των Συντεχνιών», στον οποίο ανήκουν όλοι οι εργοδότες (Χεκίμογλου, 2012, σ. 111). Αυτό δε θα πρέπει να φαίνεται παράξενο με δεδομένο ότι η σύνθεση των επαγγελματιών είχε εν πολλοίς εθνοθησκευτικά χαρακτηριστικά (λ.χ. οι κατασκευαστές φεσιών ήταν Εβραίοι), χωρίς προφανώς αυτό να είναι απόλυτο, ειδικά σε μια περίοδο εκμοντερνισμού της οικονομίας και της κοινωνίας. Την ίδια περίοδο οι εθνικοί ανταγωνισμοί βρίσκονται σε όξυνση, επομένως οι κοινότητες που βρίσκονται στον πυρήνα της σύγκρουσης προσπαθούν να εκφράσουν τα αιτήματά τους με οποιονδήποτε δυνατό τρόπο, κάτι που για την ελληνική πλευρά σημαίνει αξιοποίηση και των συντεχνιών. Ενδεικτικό αυτού είναι η υπογραφή, το 1909, εξ ορισμένων συντεχνιών, παραπόνων για την συμπεριφορά Νεότουρκων που απευθύνουν οι «Έλληνες Οθωμανοί κάτοικοι Θεσσαλονίκης» στις αρχές. (εφ. «Νέα Αλήθεια», 8/7/1909)

Κάποιες φορές, πίσω από υποτιθέμενους συντεχνιακούς και ταξικούς ανταγωνισμούς υποκρυπτόταν το εθνικό στοιχείο. Για παράδειγμα, οι Έλληνες (κατά πλειοψηφία) ιδιοκτήτες περιβολιών έξω από την Θεσσαλονίκη απαίτησαν οι μεσάζοντες που μετέφεραν τα προϊόντα τους στους Εβραίους εμπόρους της αγοράς να είναι μόνο Έλληνες. Ωστόσο, οι Εβραίοι έμποροι αρνήθηκαν να διοχετεύσουν τα οπωρολαχανικά των Ελλήνων παραγωγών, αν οι τελευταίοι δεν άλλαζαν την απόφασή τους και δεν επέτρεπαν στους Εβραίους να συνεχίσουν να αποτελούν τους

μεσάζοντες. Το μποϊκοτάζ αυτό κράτησε τρεις μέρες και ο καταμερισμός στην διανομή επανήλθε στην προηγούμενη κατάσταση. (Pierron, 2004, σ. 88). Ταυτόχρονα, δε θα πρέπει να μας διαφεύγει φυσικά και η αντίστροφη διαδικασία, με άλλα λόγια ότι ταξικές συγκρούσεις καλύπτονταν πίσω από τον μανδύα των εθνοτικών. Όταν για παράδειγμα το 1909 ξεκίνησε το εμπάργκο απέναντι στα ελληνικά προϊόντα, λόγω της στάσης της Ελλάδας στο Κρητικό Ζήτημα (εφ. «Αλήθεια», 27/08/1909, «Νέα Αλήθεια», 4/08/1910), το εμπάργκο δεν περιορίστηκε μόνο στα ελληνικά προϊόντα ή στους εμπόρους με ελληνική υπηκοότητα, αλλά αντίθετα, επεκτάθηκε και σε Έλληνες το γένος, Οθωμανούς υπηκόους, σε μια προσπάθεια να αντιστραφεί η διείσδυση που επιχειρούσαν τα ελληνικά συμφέροντα στην οθωμανική Θεσσαλονίκη σε σύνδεση με ντόπιους επιχειρηματίες, που είδαμε και σε προηγούμενη ενότητα (εφ. «Αλήθεια», 5,18/08/1909, «Νέα Αλήθεια», 2,4/11/1911), αλλά και σε υπηκόους των Μεγάλων Δυνάμεων που είχαν σύνδεση με ελληνικά συμφέροντα, προκαλώντας την αντίδρασή τους (εφ. «Νέα Αλήθεια», 11/07/1910), καθώς και σχόλια για το κατά πόσον αυτό το μποϊκοτάζ είναι ένδειξη πατριωτισμού ή οφείλεται σε οικονομικά συμφέροντα ολίγων (Hekimoglu, 2015, σ. 27).

Αυτή η εθνική συγκρότηση των ελληνικών συντεχνιών επηρέασε την κατάσταση και μετά την είσοδο της ελληνικής διοίκησης καθώς ενισχύθηκε τόσο το ελληνικό στοιχείο όσο και η αυτοπεποίθησή του, επιτρέποντας να ορίζεται το περιεχόμενο της δημόσιας κουβέντας βάσει των εθνικών χαρακτηριστικών. Πτυχή του τρόπου που διεξαγόταν η δημόσια κουβέντα και ένδειξη της οικονομικής αλληλεπίδρασης ήταν τα άρθρα των ελληνικών εφημερίδων που προσπαθούσαν να παρουσιάσουν την ελληνική διοίκηση ως πιο φιλελεύθερη αλλά και, ταυτόχρονα, πιο καλή για τους εργάτες, σε σχέση με την οθωμανική (εφ. «Μακεδονία», 6/02/1913)

Βλέπουμε λοιπόν, πως σε μια μεταβατική περίοδο, όπου παλιές δομές συνυπάρχουν με καινούριες τάσεις και κατά την οποία η γενικότερη κατάσταση της οικονομίας δεν είναι όσο ενθαρρυντική ήταν σε μια προηγούμενη συγκυρία, οι συγκρούσεις που προκύπτουν από την νέα κατάσταση που διαμορφώνεται στην οικονομία, εκφράζονται μέσα από δομές όπως οι συντεχνίες, κάτι που συγχέει τον χαρακτήρα αυτών των αντιπαράθεσεων.

Πολιτική

Βασικό πεδίο σύγκρουσης μεταξύ των πληθυσμών την περίοδο αυτή αποτέλεσε η σφαίρα της πολιτικής. Φυσικά αυτό δεν αφορά μόνο τις κοινότητες-ούτε καν μόνο την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Σίγουρα όμως μπορούμε να αντιληφθούμε την σημασία και τον ρόλο που έπαιξε η πολιτική διαπάλη σε ένα μέρος τόσο κρίσιμο για την πολιτική κυριαρχία στην ευρύτερη περιοχή, την περίοδο των μεγάλων ανακατατάξεων και της συγκρότησης εθνικών ταυτοτήτων και εθνικά ομοιογενών κρατών.

Κατά την περίοδο που μελετάμε, θα μπορούσαμε να χωρίσουμε αυτά τα χρόνια σε τρεις φάσεις: 1908-1910, 1911- 1912 και 1913. Η κατηγοριοποίηση αυτή προκύπτει βάσει των γεγονότων που σφράγισαν αυτές τις φάσεις της συγκεκριμένης περιόδου. Μπορεί να φαίνεται ποσοτικά ανισομερές η περιοδολόγηση των χρόνων αυτών, ωστόσο αυτό από μόνο του είναι ταυτόχρονα ενδεικτικό της επιτάχυνσης των εξελίξεων και της πυκνότητας των γεγονότων, τα οποία τέμνουν την ιστορική εξέλιξη και ορίζουν ποιοτικά νέες περιόδους.

Κατά την πρώτη φάση, καθοριστικός παράγοντας ήταν το κίνημα των Νεότουρκων και οι επιδράσεις που αυτό είχε στην πολιτική ζωή και διαπάλη- χωρίς προφανώς να ξεχνάμε ότι και αυτό εγγράφεται σε ευρύτερα πλαίσια, όπως η λήξη του Μακεδονικού Αγώνα- ενώ κατά την δεύτερη κεντρικός άξονας ήταν η άνοδος της επιθετικότητας των Βαλκανικών κρατών γύρω από την διεκδίκηση τα Οθωμανικής Μακεδονίας που κορυφώθηκε στους Βαλκανικούς πολέμους, αλλά προετοιμάστηκε με μια σειρά κινήσεων σε όλα τα πεδία, όπως π.χ. ήδη έχουμε δει στον τομέα της οικονομίας. Το 1913 αποτελεί μια περίοδο υπό εξέταση από μόνο του, καθώς το γεγονός της εγκατάστασης της ελληνικής διοίκησης, προσωρινά σε πρώτη φάση, και των διαπραγματεύσεων για την οριστική κατακύρωση της πόλης και την ένταξή της στο έθνος-κράτος αποτελούν σημείο καμπής εξαιρετικά σημαντικό.

Πρόκειται λοιπόν για μια τριχοτόμηση της περιόδου στο πολιτικό σκέλος, κατά την οποία σε κάθε φάση αναδεικνύονται ποιοτικά χαρακτηριστικά που διαφοροποιούν σε έναν βαθμό την μία φάση από την άλλη, χωρίς ωστόσο να αίρεται η συνολική ενότητα της περιόδου, καθώς άλλα, βασικά χαρακτηριστικά, όπως ο τρόπος οργάνωσης του πληθυσμού, οι σχέσεις του και η αναλογία του καθώς και η οικονομική λειτουργία της πόλης παραμένουν σχετικά όμοια, στο βαθμό του δυνατού βάσει των νέων συνθηκών που διαμορφώνονται.

Πρώτη φάση

Κατά την πρώτη περίοδο, όλη την πολιτική σκηνή την καθόριζε το κίνημα των Νεότουρκων το οποίο σάρωσε τον παραδοσιακό τρόπο λειτουργίας και δόμησης της πολιτικής ζωής στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, και ιδιαίτερα στη Θεσσαλονίκη που αποτέλεσε το πολιτικό κέντρο αυτής της αλλαγής. Δύο ήταν οι βασικοί λόγοι για αυτό τον καθοριστικό ρόλο που έπαιζαν οι Νεότουρκοι: ο πρώτος αφορά την πολιτική ουσία και τον χαρακτήρα των προταγμάτων τους αυτή την περίοδο, που ήταν φιλελεύθερος, ενάντια στον δεσποτισμό και υπέρ της ισονομίας που ζητούσαν οι Οθωμανοί υπήκοοι –μέλη όλων των κοινοτήτων. Ο χαρακτήρας των πολιτικών αιτημάτων και προταγμάτων ήταν τέτοιος που το καθιστούσε ένα κίνημα που μπορούσε να απευθυνθεί σε όλες τις κοινότητες (εφ. «Αλήθεια, 28/11/1908), και ως αντίπαλο δέος ενάντια στους συγκρουόμενους εθνικισμούς, αξιοποιώντας ως συγκολλητική ουσία την ιδεολογία του Οθωμανισμού (Naar, 2016, σσ. 147-148). Ο δεύτερος λόγος που εξηγεί την καταλυτική επίδραση του κινήματος των Νεότουρκων, ο οποίος πηγάζει εν μέρει και από τον πρώτο, ήταν το γεγονός ότι είχαν αναμειχτεί ενεργά σε αυτό μέλη όλων των κοινοτήτων (εφ. «Φάρος της Θεσσαλονίκης, 14/07/1908). Αυτό είχε ως αποτέλεσμα το κίνημα αυτό να αποτελέσει κυρίως πεδίο ενδοκοινοτικών αντιπαραθέσεων παρά διακοινοτικών, καθώς διαπερνούσε όλες τις κοινότητες οριζόντια, και όχι μια συγκεκριμένη κάθετα, με μεγαλύτερη απήχηση βέβαια στην εβραϊκή και ιδιαίτερα στην αστική της τάξη (Naar, 2016, σ. 96). Με άλλα λόγια, αυτό σημαίνει ότι, για τις κοινότητες, το ερώτημα δεν ήταν αν θα υποστήριζαν το κίνημα των Νεότουρκων, αλλά με ποια επιχειρηματολογία. (Hekimoglou, *The Greek Community of Thessaloniki and the Challenge of the Young Turks, 1908-1912*, 2015, p. 13)

Αυτό επ' ουδενί λόγω δεν σημαίνει ότι επικρατούσε απόλυτη ομοιογένεια μεταξύ των οπαδών των Νεότουρκων, ή- πολύ περισσότερο- μεταξύ της αντίπαλης παράταξης, καθώς και οι ίδιοι οι Νεότουρκοι είχαν διαφορετικές αντιλήψεις για το περιεχόμενο και τους στόχους αυτού του κινήματος. Σε κάθε περίπτωση, οι εθνοτικές διαφορές εξακολουθούσαν να υπάρχουν και να καθορίζουν πολύ έντονα την πολιτική σκηνή, κάτι το οποίο φαίνεται και σε προξενικά έγγραφα της Αυστροουγγαρίας, στα οποία επισημαίνεται η επιφανειακή άμβλυνση των συγκρούσεων μεταξύ των διαφόρων εθνοθρησκευτικών ομάδων και ο διαφαινόμενος κίνδυνος αυτές να επανεμφανιστούν (Oesterreichisches Staatarchiv, PA XXXIX/5, No. 98.). Αυτή η επιφανειακή εκτόνωση των συγκρούσεων φαίνεται από το γεγονός ότι στην πορεία

προς και μετά τις βουλευτικές εκλογές του 1908 και του 1912, οι ελληνικές εφημερίδες καλούν τον κόσμο να στηρίξει Έλληνες υποψηφίους (εφ. «Αλήθεια», 17/07/1908, 17/08/1908 -ενδεικτικά), ανεξαρτήτως πολιτικής τοποθέτησης, οι οποίοι αργότερα συγκρότησαν και ξεχωριστή κοινοβουλευτική ομάδα στην Οθωμανική Βουλή (εφ. «Νέα Αλήθεια», 27/11/1909, 14, 17/03/1912).

Ιδιαίτερα όσον αφορά τις δύο ομάδες που είναι το βασικό θέμα της εργασίας αυτής, για να αντιληφθούμε τον τρόπο που αλληλεπέδρασαν στην πολιτική ζωή, θα πρέπει να κρατήσουμε τα εξής στοιχεία. Κατά πρώτον, η εβραϊκή ήταν η κοινότητα εκείνη που δεν είχε καμιά σύνδεση με κανένα εθνικό κέντρο, σε αντίθεση με όλες τις υπόλοιπες (εφ. «Journal de Salonique», 25/01/1909). Αυτό έκανε τις μεταρρυθμίσεις που ευαγγελιζόταν το κίνημα των Νεότουρκων να βρίσκουν περισσότερα ευήκοα ώτα συνολικά μέσα σε αυτή την κοινότητα -εν αντιθέσει με τις άλλες που εμφορούνταν κυρίως από το εθνικό συναίσθημα, καθώς αυτές οι μεταρρυθμίσεις δεν συνεπαγόntonταν κάποιο κίνδυνο για το Οθωμανικό κράτος και επομένως για τα συμφέροντα και την ζωή των μελών της, αντίθετα θα λειτουργούσαν ενδυναμωτικά για την θέση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στον ολοένα και διεθνοποιούμενο κόσμο και στόχευαν την ανάπτυξη της και τον εκμοντερνισμό της, στόχους που είχε ήδη αγκαλιάσει μεγάλο μέρος των Εβραίων (Μόλχο, 2014, σ. 57). Συνεπώς, η θέση κάποιου υπέρ ή κατά αυτού του κινήματος προκάλεσε πολύ περισσότερες συγκρούσεις στο εσωτερικό της ελληνορθόδοξης κοινότητας, παρά της εβραϊκής. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η κριτική που ασκήθηκε στον μητροπολίτη Θεσσαλονίκης επειδή δεν παρευρέθηκε στους εορτασμούς της νίκης των Νεότουρκων (Εφ. «Φάρος της Θεσσαλονίκης», 14/07/1908) και παρευρέθηκε μόνο ο λαϊκός επικεφαλής της δημογεροντίας, σε αντίθεση με τον αρχιραβίνο, ο οποίος έδωσε το «παρών» (χωρίς να παραβλέπουμε προφανώς τις διαφορές στην δομή μεταξύ των δύο κοινοτήτων, αλλά αξιοποιώντας ως ενδεικτική την σύγκριση των εφημερίδων της εποχής).

Βασικό στοιχείο, λοιπόν, της περιόδου, το οποίο επηρεάζει τις διακοινοτικές σχέσεις είναι η ελπίδα για αλλαγή που επενδύεται στο κίνημα των Νεότουρκων και η προσπάθεια στήριξης της κυβέρνησης τους, είτε λόγω πραγματικής πίστης στις μεταρρυθμίσεις τους (εφ. «Journal de Salonique», 17/09/1908), είτε λόγω προσπάθειας διαφύλαξης ορισμένων κεκτημένων (εφ. «Νέα Αλήθεια», 11/07/1908). Αυτή η στήριξη, σε συνδυασμό με την ταυτόχρονη προσπάθεια για ηγεμονία απέναντι στις υπόλοιπες πληθυσμιακές ομάδες, οδηγεί κάποιες φορές σε φαινόμενα

κατηγορίας της μιας κοινότητας στην άλλη για έλλειψη πατριωτικού φρονήματος απέναντι στην «Οθωμανική πατρίδα»(Μόλχο, 2014, σ. 232), ενώ παράλληλα προσπαθούσαν με διάφορους τρόπους (π.χ. συλλαλλητήρια) να αποδείξουν όλοι την νομιμοφροσύνη τους απέναντι στο Οθωμανικό κράτος, διεκδικώντας να είναι κομμάτι του (εφ. «Νέα Αλήθεια», 28/07/1909, 30/10/1909).

Με την πάροδο του χρόνου όμως, καθώς αναπροσαρμόζεται η πολιτική και η ρητορεία των Νεότουρκων και χάνει το αρχικό περιεχόμενο της ισονομίας, ισοπολιτείας και συνολικότερης φιλελευθεροποίησης, διαφοροποιείται και η στάση των κοινοτήτων, ακόμα και των μελών εκείνων- αστών κατά πλειοψηφία- που αρχικά στήριζαν με θέρμη το καθεστώς (εφ. «Journal de Salonique», 21/01/1909). Η εβραϊκή κοινότητα (σε επίπεδο προσώπων) αρχίζει και αναπτύσσει δεσμούς με το σιωνιστικό κίνημα(Μόλχο, 2014, σ. 238) που μέχρι τότε ήταν από αδύναμοι ως ανύπαρκτοι (χωρίς ωστόσο αυτό να καταστεί η κυρίαρχη ιδεολογική αναφορά των Εβραίων σε αυτή την φάση) και πυκνώνει τις σχέσεις της με τις ξένες κουλτούρες, αναζητώντας ιδεολογική, πολιτική και πολιτιστική αναφορά στην γαλλική, ιταλική κλπ παιδεία, κουλτούρα και, ως απόρροια αυτών, εξωτερική πολιτική. Η ελληνική κοινότητα μειώνει την στήριξη της στο καθεστώς (που ποτέ βέβαια δεν είχε φτάσει τα αντίστοιχα επίπεδα με την εβραϊκή) και συνδέεται ακόμα πιο έντονα και πιο στενά με το ελληνικό κράτος, όπως ήδη είδαμε. Αυτή η αμφισβήτηση της εμπιστοσύνης και της στήριξης οδηγεί σε έξαρση τις κατηγορίες περί προδοσίας της πατρίδας ή αντίστοιχες, αλλά, παράλληλα, ενισχύει την συνεργασία Ελλήνων και Εβραίων απέναντι στους Νεότουρκους (Δάγκας, 1998, σ. 142)

Ταυτόχρονα υπάρχει εκ νέου όξυνση των εθνικισμών και των ανταγωνισμών εκείνη την περίοδο στα Βαλκάνια που οδηγεί σε επιθετικές πράξεις εναντίον των πληθυσμών της υπαίθρου και δημιουργία ενός κλίματος αβεβαιότητας που υπήρχε και την περίοδο του Μακεδονικού Αγώνα. Ενδεικτικό παράδειγμα αυτής της τάσης αποτελούν τα έντονα φαινόμενα ληστείας από σώματα άτακτων στα περίχωρα της Θεσσαλονίκης, που οδηγούν σε σύγκρουση την μουσουλμανική και την ελληνορθόδοξη κοινότητα, μετά από μια περίοδο ύφεσης κατά την άνοδο των Νεότουρκων και τον καθορισμό της πολιτικής ζωής από αυτούς, ενώ οι Εβραίοι, παρά τις αναδυόμενες αντιφάσεις στο εσωτερικό τους, συντάσσονται στο συγκεκριμένη αντιπαράθεση με τους μουσουλμάνους(Μόλχο, 2014, σ. 57), λόγω της σύγκρουσης με τους Έλληνες στον οικονομικό τομέα και της έλλειψης εναλλακτικής ως προς το εθνικό κέντρο που αναλύθηκαν παραπάνω.

Δεύτερη φάση

Οι σχέσεις μεταξύ Ελλήνων και Εβραίων στο πολιτικό σκέλος είναι ιδιαίτερα τεταμένες από το 1911 και μετά, με αποκορύφωμα προφανώς το 1912 οπότε και η πόλη περνάει σε ελληνικά χέρια, κάτι που αλλάζει άρδην τον τρόπο που συνυπάρχουν οι άνθρωποι από τόσο διαφορετικά backgrounds μέσα σε αυτή την κατάσταση. Η εβραϊκή κοινότητα προσπαθεί να βρει νέους ρυθμούς ζωής στην πόλη και πατήματα στις διάφορες πτυχές της ζωής, με βάση τα νέα δεδομένα που έχουν προκύψει και τα οποία την αναγκάζουν να επαναξιολογεί διαρκώς την πολιτική της στάση. Φυσικά η πολιτική τοποθέτηση των μελών της- αλλά και της ίδιας της κοινότητας ως θεσμού- συγκροτείται μέσα από το πρίσμα ότι είναι η πολυπληθέστερη κοινότητα της πόλης και ότι μπορεί να ελέγξει με διάφορους τρόπους την οικονομική ζωή στην πόλη και επομένως να προσπαθήσει να επηρεάσει συνολικά καταστάσεις.

Παράλληλα, εκείνη την περίοδο, οι ελληνικές εφημερίδες φαίνεται να κάνουν μια αντισημιτική εκστρατεία, κάτι που εξάγεται ως συμπέρασμα από επιστολές Εβραίων, όπως πχ των Μισραχή, Κοέν και Νεχαμά, σε τρίτους, ενώ δεν λείπει και η φυσική βία με λιντσαρίσματα ή με επικλήσεις σε ιστορίες γύρω από τον μύθο του αίματος, που απαντώνται και σε άλλα μέρη σε περιπτώσεις αντισημιτικής προπαγάνδας (Μόλχο, 2014, σσ. 244-245). Ωστόσο, η ελληνική κυβέρνηση και η γενική διοίκηση φροντίζει να δώσει σαφείς διαταγές για καταστολή τέτοιων συμπεριφορών, με αποτέλεσμα να τιμωρούνται οι δράστες και να απολογούνται δημοσίως οι συντάκτες ελληνικών εφημερίδων, σε μια προσπάθεια να διασκεδαστούν οι εντυπώσεις (Μόλχο, 2014, σσ. 246-247, 251). Αυτή η πολιτική προκύπτει από την προσπάθεια της ελληνικής ηγεσίας να ικανοποιήσει τα αιτήματα των Εβραίων (Μόλχο, 1994, σ. 84) και να μην προκαλέσει την αντίδραση της διεθνούς κοινής γνώμης, προκειμένου να της αποδοθεί η Θεσσαλονίκη. Τούτη η κατεύθυνση ωστόσο, συναντά αντιστάσεις από την κατώτερη υπαλληλική ιεραρχία που αποτελείται από Έλληνες που έχουν έρθει από την Παλαιά Ελλάδα (και ιδιαίτερα από την Κρήτη προκειμένου να έχουν μια ελάχιστη γνώση του Οθωμανικού Δικαίου, το οποίο συνέχιζε να καθορίζει τις ζωές και τις σχέσεις των ανθρώπων μεταξύ τους και με την διοίκηση (Χεκίμογλου, 1989, σ. 12)) για να στελεχώσουν τις πρώτες δομές της διοίκησης και οι οποίοι εκφράζουν έναν επί του πρακτέου αντισημιτισμό στην καθημερινή τους αλληλεπίδραση με τον εβραϊκό πληθυσμό (Μόλχο, 2014, σ. 270).

Προκειμένου να αντιληφθούμε καλύτερα τις πολιτικές σχέσεις και στάσεις των κοινοτήτων θα πρέπει να έχουμε κατά νου ότι η εβραϊκή κοινότητα δεν ήταν η

τυπική εβραϊκή κοινότητα, κάτι που καθόρισε τον τρόπο δράσης της. Αντί για τον απομονωτισμό που συναντάμε συνήθως σε αυτές τις κοινότητες στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, που κλείνονται στα του οίκου τους και δεν παίρνουν πολιτική θέση(Μόλχο, 2014, σ. 24), η εβραϊκή κοινότητα της Θεσσαλονίκης, λόγω του ότι είναι η πιο μεγάλη(Μόλχο, 1994, σ. 71), εκφράζει πολιτική θέση, από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα που βγαίνει από μια περίοδο εσωτερικών συγκρούσεων. Αυτή η εξωστρέφεια αποτυπώνεται και στη στάση της κοινότητας σχετικά με το μέλλον της Θεσσαλονίκης, κάτι που την φέρνει σε σύγκρουση με την ελληνική(Μόλχο, 2014, σσ. 50-51), καθώς και με την βουλγάρικη -παρά τις προσπάθειες της βουλγαρικής κυβέρνησης να προπαγανδίζει τα πιθανά οφέλη μιας ενσωμάτωσης στο βουλγαρικό κράτος, αξιοποιώντας για αυτό και τους Εβραίους της Βουλγαρίας. Η σύγκρουση αυτή φτάνει στο αποκορύφωμά της λόγω της θέσης περί αυτονομίας/ διεθνοποίησης της περιοχής της Θεσσαλονίκης που ζητάει ενεργητικά η εβραϊκή κοινότητα (Καραδήμου-Γερόλυμπου, 2008, σ. 112). Επιπλέον, στα πλαίσια αυτής της επιδίωξης για αυτονομία επικοινωνεί και συνεργάζεται με ξένες δυνάμεις, με χαρακτηριστικότερο το παράδειγμα της Αυστροουγγαρίας (Νεχαμά, 2000, σ. 1568), και αναπτύσσει την δικτύωσή της με άλλες κοινότητες της Ευρώπης, κυρίως στην Γαλλία και το Ηνωμένο Βασίλειο. Μετά από αυτή την περίοδο, θα εμφανιστούν πιο έντονα στο εσωτερικό της και οι διαμάχες αφομοιωτικών και σιωνιστών, σε ένα βαθμό και εξαιτίας της αρνητικής στάσης της Κεντρικής Σιωνιστικής Οργάνωσης απέναντι στην θέση περί αυτονομίας, η οποία θεωρούταν από την ΚΣΟ ότι θα βλάψει την υπόθεση του κράτους του Ισραήλ (Naar, 2016, σ. 2), κάτι, όμως, που ήταν αρκετά αδιάφορο προς τον εβραϊκό πληθυσμό της Θεσσαλονίκης, ο οποίος αντιλαμβανόταν και ήξερε την πόλη του ως την «Μητέρα του Ισραήλ».(Μόλχο, 2014, σ. 255).

Τρίτη φάση

Το 1913, και μετά από ορισμένες ενέργειες εναντίον Εβραίων, με λεηλασία περιουσιών πχ., η ελληνική διοίκηση θα προσπαθήσει να προσεταιριστεί την εβραϊκή κοινότητα, με μέτρα όπως η διατήρηση της αργίας του Σαββάτου, οι διαβουλεύσεις για δημιουργία ελεύθερης ζώνης στο λιμάνι, η τιμωρία όσων προβαίνουν σε ενέργειες εναντίον των Εβραίων (όποια κι αν είναι τα κίνητρά τους- ιδεολογικά, οικονομικά κοκ), η δημιουργία ειδικού σώματος αστυνόμευσης για την προστασία των Εβραίων και η πρόσληψη Εβραίων σε αυτό κ.α. (Doxiadis, 2018, σ. 101) Αυτή όλη η προσπάθεια προέρχεται από την κυβέρνηση Βενιζέλου και ο βασιλιάς Γεώργιος είναι

σύμμαχος ως προς αυτό, ωστόσο φαίνεται ότι οι κατώτεροι υπάλληλοι καθώς και προσωπικότητες με επιρροή στην κοινή γνώμη δρουν αντισημιτικά. Η κυβέρνηση εκτιμά ότι αυτή η ανικανότητα να προασπίσει στοιχειώδη δικαιώματα των Εβραίων κατοίκων της Θεσσαλονίκης θα της κοστίσει διεθνώς και θα έχει σαν αποτέλεσμα να μην ενσωματωθεί οριστικά η Θεσσαλονίκη στο ελληνικό κράτος. Για αυτόν τον λόγο, μετά από πιέσεις της κυβέρνησης, γίνεται μια συστηματική προσπάθεια στον τύπο με άρθρα, γράμματα και δοκίμια λαογραφικού ενδιαφέροντος, ώστε να διασκεδαστούν οι αντισημιτικές εντυπώσεις και να φανεί πόσο καλά συμπεριφέρεται το ελληνικό κράτος στους Έλληνες Ισραηλίτες, προκειμένου να κερδίσει τουλάχιστον την ανοχή, αν όχι υποστήριξη, των Θεσσαλονικέων Εβραίων και να κατοχυρώσει την Θεσσαλονίκη. Η προσπάθεια, λοιπόν, για προσεταιρισμό των Ισραηλιτών της Θεσσαλονίκης είναι μια συστηματική κρατική πολιτική που εκφράζεται τόσο από την κυβέρνηση, όσο και από το παλάτι.

Όπως παρατηρούμε, από αυτή την περίοδο κι έπειτα, η αλληλεπίδραση των Εβραίων με τους Έλληνες είναι πιο εμφανής σε συνάρτηση με τους εκπροσώπους του ελληνικού κράτους, είτε αυτοί είναι ο βασιλιάς, είτε οι υπάλληλοι με τους οποίους έρχονται σε επαφή οι (Εβραίοι) κάτοικοι της Θεσσαλονίκης. Αυτό συμβαίνει για τρεις λόγους. Αφενός, και λόγω της σημασίας της επίσημης διοίκησης έναντι θεσμών όπως οι κοινότητες, μας έχουν διασωθεί περισσότερα ντοκουμέντα που να αφορούν ακριβώς αυτή την αλληλεπίδραση. Αφετέρου, οι ίδιοι οι Έλληνες το γένος, κάτοικοι Θεσσαλονίκης, ταυτίζονται εμφανώς και ακόμα περισσότερο με τα συμφέροντα του ελληνικού κράτους, ακόμα κι αν εμφανίζουν μεταξύ τους ιδεολογικές διαφοροποιήσεις. Κατά τρίτον, οι ίδιοι οι θεσμοί των κοινοτήτων περνούν κρίση, καθώς βρίσκονται σε μια γκρίζα ζώνη σε σχέση με την ύπαρξή τους και τον ρόλο τους μέχρι και το 1921, όταν η Ισραηλιτική Κοινότητα αποκτά νομική υπόσταση, ως θρησκευτική μειονότητα, και η ελληνική καταργείται εντελώς (Naar, 2016, σσ. 50-51). Είναι ενδεικτικό ότι στον τύπο της εποχής η Εβραϊκή κοινότητα αναφέρεται κατά κόρον ως «οι Εβραίοι συμπολίτες μας», ενώ ιδιαίτερα η ελληνική δεν έχει κανέναν λόγο ύπαρξης με την ενσωμάτωση της πόλης στο ελληνικό κράτος, καθώς αυτό προσπαθεί να μην μεσολαβεί καμιά δομή ανάμεσα στους πολίτες και τη διοίκηση.

Εδώ όμως ανακύπτει ένα άλλο ζήτημα, το οποίο αφορά εξίσου όλες τις κοινότητες, καθώς οι κάτοικοι των Νέων Χωρών δεν είχαν την ιδιότητα του Έλληνα πολίτη μέχρι το τέλος του '13, οπότε και με την συμφωνία των Αθηνών αποκτούν την ελληνική υπηκοότητα, εκτός αν μέσα σε περίοδο τριών χρόνων επέλεγαν άλλη, οπότε

και θα έπρεπε να εγκαταλείψουν την χώρα (Δώδος, 2005, σ. 98). Αυτό δείχνει ότι για παραπάνω από έναν χρόνο οι κάτοικοι της Θεσσαλονίκης ήταν απλώς κάτοικοι της Θεσσαλονίκης και όχι ισότιμοι πολίτες του ελληνικού κράτους, το οποίο έτσι κι αλλιώς δεν είχε αποφασίσει πώς θα αντιμετώπιζε τις Νέες Χώρες, αμφιταλαντευόμενο στην διοικητική ενσωμάτωσή τους με δημιουργία αντίστοιχων διοικητικών δομών, π.χ. υπουργείου, ή στην διατήρησή τους ως κάτι ξέχωρο και διακριτό από τον κορμό του επίσημου κράτους, με την δημιουργία Γενικής Διοίκησης, αυτόνομης εν πολλοίς (και λόγω τεχνικών εμποδίων και λόγω πολιτικής πρόθεσης) από την Παλαιά Ελλάδα, η οποία διοικούσε την πόλη επί ένα χρόνο με βάση κατοχικό δίκαιο (Χεκίμογλου, 1996, σ. 318). Η αμφιταλάντευση αυτή του ελληνικού κράτους ως προς την αντιμετώπιση των Νέων Χωρών θα κρατήσει χρόνια και λόγω των πολιτικών εξελίξεων που θα αναφερθούν παρακάτω και που επιτείνουν το χάσμα (χαρακτηριστικό παράδειγμα ο Εθνικός Διχασμός). Καθώς όμως «οι Εβραίοι συμπολίτες μας» εξακολουθούν να χρειάζονται μια εκπροσώπηση, ο αρχιραβίνος επισκέπτεται τον βασιλιά και δέχεται επισκέψεις από τον Βενιζέλο, παρότι τυπικά ο θεσμός έχει πάψει να ισχύει (Naar, 2016, σ. 100). Λόγω, λοιπόν, όλων αυτών των αιτιών που προαναφέρθηκαν, οι σχέσεις Ελλήνων και Εβραίων μπορούν να μελετηθούν σε επίπεδο μεμονωμένων ανθρώπων ή σε επίπεδο ηγεσιών και σχέσεων με το Ελληνικό Κράτος, και όχι σε επίπεδο κοινοτήτων.

Ως εδώ

Σε γενικές γραμμές, αν θα μπορούσαμε να κωδικοποιήσουμε κάπως την σχέση αυτών των κοινοτήτων στο πολιτικό σκέλος θα μπορούσαμε να πούμε ότι στην αρχή της υπό μελέτη περιόδου και οι δύο κοινότητες προσπαθούν- και τα καταφέρνουν σε γενικές γραμμές- να ενσωματωθούν στο νέο status quo, χωρίς να παραβλέπουμε προφανώς ότι οι στάσεις, οι σχέσεις και οι ισορροπίες επηρεάζονται και αλλάζουν με βάση και το ευρύτερο γίγνεσθαι. Αργότερα, και με την ένταση των ανταγωνισμών στα Βαλκάνια, οι Εβραίοι προσπαθούν ακόμα περισσότερο να ταυτίσουν τα συμφέροντά τους με αυτά της «οθωμανικής πατρίδας»- ελλείψει και άλλης ρεαλιστικής εναλλακτικής ως πόλου συσπείρωσης για να προστατέψουν τα συμφέροντά τους- σε σύμπνοια με τους μουσουλμάνους (Μόλχο, 2014, σ. 243). Για τον λόγο αυτό παίρνουν αρνητική στάση ή γίνονται εξαιρετικά καχύποπτοι απέναντι στους Έλληνες, που έχουν υιοθετήσει το πολιτικό πλαίσιο του ελληνικού βασιλείου σχετικά με την Μεγάλη Ιδέα και τις αλύτρωτες πατρίδες (Γεωργιάδου, 1994, σ. 131).

Βεβαίως, αυτή η αντιπαράθεση είναι αμοιβαία, καθώς και οι Έλληνες- ιδιαίτερα μετά την απόσυρση της εμπιστοσύνης τους προς τους Νεότουρκους- θεωρούν ότι οι Εβραίοι είναι το εμπόδιο στο να υλοποιηθούν οι φιλοδοξίες του ελληνικού κράτους (και δικές τους). Στο τέλος αυτής της περιόδου, με την είσοδο του ελληνικού στρατού, οι Έλληνες θα εντείνουν ακόμα περισσότερο την ήδη προϋπάρχουσα προσπάθειά τους να ηγεμονεύσουν σε όλα τα πεδία (Μόλχο, 2014, σ. 231), κάτι που θα τους στρέψει ολοκληρωτικά απέναντι στους Εβραίους, ενώ αυτοί θα προσπαθήσουν να αναπτύξουν στρατηγικές επιβίωσης. Οι ισραηλίτες, αναγνωρίζοντας την πλειοψηφία τους και τον οικονομικό τους ρόλο (Μόλχο, 2014, σ. 51), την σημασία και ιδιαιτερότητα της κοινότητάς των έναντι άλλων εβραϊκών και μη έχοντας κάποιο εθνικό κέντρο, θα προσπαθήσουν να κάνουν πολιτικούς ελιγμούς βάσει του τι θεωρούν καλύτερο για την κοινότητά τους, κρίνοντας κυρίως σε τοπική κλίμακα και με τοπικά κριτήρια, σε αντίθεση με τις κινήσεις των υπόλοιπων κοινοτήτων (Μόλχο, 1994, σ. 69).

Εκπαίδευση

Για να αντιληφθούμε το αν και σε ποιον βαθμό συνυπήρχαν και αλληλεπιδρούσαν οι Εβραίοι με τους Έλληνες στη Θεσσαλονίκη στον χώρο της εκπαίδευσης θα πρέπει να μελετήσουμε το ευρύτερο πλαίσιο το οποίο διέγραφε τον τρόπο αυτής της συνύπαρξης. Με άλλα λόγια θα πρέπει να αντιληφθούμε πως λειτουργούσαν τα σχολεία εκείνης της περιόδου καθώς και το κανονιστικό πλαίσιο που οριοθετούσε την λειτουργία τους από διάφορους θεσμούς όπως το κράτος, οι κοινότητες, διάφορα θρησκευτικά τάγματα κ.ο.κ.

Όπως ήδη αναφέρθηκε, το τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα παρατηρείται μια επένδυση εκ μέρους όλων των κοινοτήτων και των επιφανών εκπροσώπων τους στον τομέα της εκπαίδευσης. Αυτή η επένδυση παίρνει διάφορες μορφές, όπως πχ η αναδιοργάνωση αυτών που σήμερα θα ονομάζαμε «προγράμματα σπουδών», η δημιουργία εποπτικών οργάνων/συμβουλίων, η ίδρυση νέων σχολείων, κοσμικών, η προσέλκυση επενδυτών για να καλυφθούν οι λειτουργίες τους από σημαντικές επιχειρήσεις κ.α.

Ευρωπαϊκά σχολεία

Καθοριστικό βήμα στην ανάπτυξη της εκπαίδευσης, και ιδιαίτερα με βάση τα ευρωπαϊκά πρότυπα, θα παίξουν τα σχολεία που βρίσκονται υπό τις αιγίδες των

ξένων Μεγάλων Δυνάμεων, ιδιαίτερα η γαλλική αποστολή (Λυσέ όπως έμεινε στην καθομιλουμένη της πόλης), η Γερμανική Σχολή και το ιταλικό σχολείο (μέχρι το 1911, οπότε και αναστέλλει την λειτουργία του). Παρατηρώντας τόσο τα προγράμματα σπουδών των σχολείων αυτών, όσο και τις πηγές της χρηματοδότησής τους, καθώς και την σύσταση των μαθητών τους μπορούμε να εξάγουμε διάφορα συμπεράσματα που αφορούν και τον ευρύτερο ρόλο που έπαιξαν στην ζωή της πόλης αυτά τα ιδρύματα.

Σε ότι αφορά την χρηματοδότησή τους, ιδιαίτερα αυτή την περίοδο, τα δύο βασικά ευρωπαϊκά σχολεία της πόλης, χρηματοδοτούνται τόσο από τα υπουργεία εξωτερικών των χωρών στις οποίες αναφέρονται, όσο και από διάφορες επιχειρήσεις ή σημαντικούς παράγοντες της πόλης (Μπουρούτης, 2016, p. 152). Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η χρηματοδότηση της γερμανικής σχολής η οποία λάμβανε – ισόποσες- επιδοτήσεις και από τις δύο γερμανόφωνες αυτοκρατορίες (Μπουρούτης, 2016, p. 187), καθώς και από τους Ανατολικούς σιδηροδρόμους και την γραμμή Θεσσαλονίκη- Μοναστήρι (παρότι της ίδιας ιδιοκτησίας, ήταν δύο διαφορετικές επιχειρήσεις) καθώς και την οικογένεια Αλλατίνι, μεταξύ άλλων μεγαλοαστών. Πολλές από αυτές τις σημαίνουσες προσωπικότητες τις συναντάμε και στα συμβούλια που έχουν εποπτικό ρόλο στην λειτουργία των σχολείων αυτών (στο παράδειγμά μας οι Αλλατίνι). Αντίστοιχη εικόνα παρατηρούμε και στο Λυσέ, που ήταν το κοσμικό σχολείο της γαλλικής εκπαίδευσης. Σε αυτό βέβαια δεν έχουμε απευθείας χρηματοδότηση από εταιρείες, ωστόσο είναι πολύ έντονη η παρουσία διευθυντικών στελεχών από εταιρείες γαλλικών συμφερόντων, όπως τα ταχυδρομεία, η *messagerie maritime* κ.α. Και στα δύο σχολεία συναντάμε επιφανή μέλη της εβραϊκής κοινότητας, κάτι που μόνο τυχαίο δεν είναι. Αντίθετα, αποδεικνύει και την εξωστρέφεια της εβραϊκής μεγαλοαστικής τάξης και την σύνδεσή της με τα ευρωπαϊκά κεφάλαια, που αναφέρθηκε πρωτύτερα, καθώς και τον ευρωπαϊκό προσανατολισμό σε επίπεδο κουλτούρας. Το πιο ενδιαφέρον στοιχείο που συναντάμε είναι η ταυτόχρονη ύπαρξη του Αλφρέντ Μισραχί στα συμβούλια και του Λυσέ και της Γερμανικής Σχολής (Μπουρούτης, 2016, p. 156). Αυτό δε θα έπρεπε να μας φαίνεται παράξενο, αντίθετα αποδεικνύει τόσο ότι οι μεγαλοαστοί θέλανε να διατηρούν όσο το δυνατόν καλύτερες σχέσεις με όλους τους σημαντικούς παράγοντες στην πόλη, όποια μερίδα του κεφαλαίου κι αν αντιπροσώπευαν αυτοί, όσο και ότι επεδίωκαν την πρόοδο θεσμών, όπως η ευρωπαϊκή εκπαίδευση, που θα μεταμόρφωνε

την Θεσσαλονίκη προς μια κατεύθυνση που θα επέτρεπε στην αστική τάξη να εδραιώσει την κυριαρχία της μέσω και του οράματός της.

Ένα δεύτερο στοιχείο που θα πρέπει να μελετήσουμε σε σχέση με τα σχολεία είναι η πληθυσμιακή τους σύνθεση. Έχει ενδιαφέρον ότι τόσο στο Λυσέ (σε όλα τα σχολεία του- αρρένων, θηλέων, εμπορική σχολή), όσο και στην Γερμανική Σχολή, υπάρχουν πολλές εθνοτικές ομάδες που συναντώνται, με μαζικότερη προφανώς τους Οθωμανούς υπηκόους. Το δεύτερο ενδιαφέρον στοιχείο είναι ότι η πιο μαζική εθνοθηρηκευτική ομάδα είναι οι Εβραίοι (Μπουρούτης, 2016, p. 162), κατά πλειοψηφία Οθωμανοί υπήκοοι μέχρι και το 1912. Από το 1912 συναντάμε αρκετούς Εβραίους με άλλες υπηκοότητες, αποτέλεσμα της αναταραχής και της αβεβαιότητας που ακολουθεί την είσοδο του ελληνικού στρατού. Ένα άλλο στοιχείο άξιο αναφοράς είναι πως στα ευρωπαϊκά σχολεία συναντώνται και πολλές μαθήτριες, γεγονός που αποδεικνύει τις νέες, προοδευτικές αντιλήψεις από τις οποίες εμφορείται η αστική τάξη, σε όλες τις κοινότητες, με μικρότερη ωστόσο, την συμμετοχή από την μουσουλμανική κοινότητα. Τέλος, ένα ακόμα στοιχείο, που καταδεικνύει την σημασία, σε πολιτιστικό επίπεδο, αυτών των σχολείων και τον τρόπο που έδεναν την αστική τάξη μεταξύ της, είναι το γεγονός ότι τόσο στην γερμανική σχολή όσο και στο Λυσέ παρατηρούμε μαθητές από την γαλλική και γερμανική παροικία αντίστοιχα, καθώς και καθηγητές που διδάσκουν τα αντίστοιχα μαθήματα, γεγονός που αποδεικνύει ότι δεν υπήρχαν στεγανά ούτε μεταξύ των αντίπαλων ξένων δυνάμεων σε ότι αφορά την εκπαίδευση εκείνη την περίοδο στη Θεσσαλονίκη, καθώς τα σχολεία αποτελούσαν πολλά παραπάνω από έναν χώρο μετάδοσης πληροφοριών.

Σε ότι αφορά το πρόγραμμα σπουδών, θα σταθούμε σε δύο πτυχές. Η πρώτη αφορά την λογική και τον πνεύμα των μαθημάτων, που σε αυτά τα σχολεία ήταν κοσμικό, για αυτό και συγκέντρωναν τόσες διαφορετικές εθνοτικές και θρησκευτικές ομάδες. Ειδικότερα για την γαλλική παιδεία (συνολικά, συμπεριλαμβάνοντας και τα σχολεία της Αλλιάνς), θεωρούταν ότι εκτός από την κοσμικότητα, ως ένα βαθμό προάγει και τον κοινωνικό ριζοσπαστισμό (Μπουρούτης, 2016, p. 148). Αυτό θεωρείται και ένας από τους λόγους που μετά την έξαρση των διεκδικήσεων και κινητοποιήσεων των φτωχότερων στρωμάτων της πόλης το 1909, τα οποία όμως βρήκαν στήριγμα και σε γόνους της ελίτ που είχαν λάβει γαλλική παιδεία, άρχισε να προτιμάται η Γερμανική Σχολή. Ωστόσο, δεν ήταν αυτός ο βασικότερος λόγος για αυτή την μεταστροφή των προτιμήσεων των αστών, που ήταν Εβραίοι στην πλειοψηφία τους, αλλά η συμφωνία της Hilsverein με την Γερμανική Σχολή (μετά

από έντονη παρότρυνση του αρχιραβίνου Μειρ), η οποία βοηθούσε και οικονομικά ορισμένους μαθητές, καθώς και η άνοδος του ρεύματος του σιωνισμού το οποίο ήταν συνδεδεμένο με τις γερμανικές αυτοκρατορίες, οι οποίες θεωρούνταν ότι νοιάζονταν περισσότερο για τα συμφέροντα του εβραϊσμού, ιδιαίτερα μετά την έξαρση του αντισημιτισμού στην Γαλλία (Μπουρούτης, 2016, p. 197). Αυτή η κατάσταση δεν σημαίνει ότι το Λυσέ έπαψε να έχει ως στόχο του την εβραϊκή κοινότητα, με την οποία είχαν καλλιεργηθεί δεσμοί επί χρόνια, καθώς παρέμενε ένα ιδιωτικό σχολείο που παρείχε υψηλό επίπεδο μόρφωσης και επαγγελματικές διεξόδους στους αποφοίτους του.

Η δεύτερη πτυχή του προγράμματος αφορά τις ιεραρχήσεις που έθετε κάθε διοίκηση για το σχολείο της και που αποτυπώνει τόσο τον πολιτικό προσανατολισμό και τις προτεραιότητες της αντίστοιχης χώρας, όσο και το κλίμα που επικρατούσε στην πόλη. Πιο συγκεκριμένα, η υποχρεωτική διδασκαλία της τουρκικής γλώσσας και μάλιστα με αύξηση των ωρών της (Μπουρούτης, 2016, p. 145), και στα δύο σχολεία, καταδεικνύει τόσο την στόχευση στην μουσουλμανική κοινότητα, και ιδιαίτερα σε αξιωματούχους της, αλλά και την μέριμνα των διοικήσεων να μην υπάρχουν τριβές με τους Νεότουρκους και τις κατευθύνσεις που αυτοί έθεταν. Αντίστοιχα, τον Φλεβάρη του 1913, η Γερμανική Σχολή σταμάτησε τα μαθήματα τουρκικής γλώσσας, πριν καν οριστικοποιηθεί η ενσωμάτωση της πόλης στο ελληνικό κράτος, ενώ το Λυσέ, το οποίο το προηγούμενο διάστημα δεν είχε ως βασικό στόχο να προσεταιριστεί την ελληνική κοινότητα, τον Σεπτέμβρη του 1913 ενέταξε Έλληνες καθηγητές στο δυναμικό του (Μπουρούτης, 2016, σσ. 239, 250). Παρατηρούμε λοιπόν ότι παρά τις επιμέρους στοχεύσεις σε κοινότητες που έκαναν τα σχολεία, και ιδιαίτερα στην εβραϊκή κοινότητα που ήταν πολυπληθέστερη και με εξωστρέφεια, και οι δύο διοικήσεις προσαρμόστηκαν γρήγορα στο εκάστοτε status quo της Θεσσαλονίκης, προκειμένου να συνεχίσουν την λειτουργία τους και την διείσδυσή τους στην πόλη.

Κοινοτικά

Εκτός από τα ευρωπαϊκά σχολεία δε θα πρέπει να παραβλέπουμε τον ρόλο που έπαιζαν τα κοινοτικά σχολεία στην εκπαίδευση και την ιδεολογική διαμόρφωση του πληθυσμού στη Θεσσαλονίκη. Δυστυχώς, για αυτά τα σχολεία οι πηγές μας είναι πιο περιορισμένες απ' ό,τι για τα ευρωπαϊκά για την περίοδο που συζητάμε, λόγω και της

πυρκαγιάς του 1917, η οποία κατέστρεψε πολύ μεγάλο μέρος του αρχείου των κοινοτήτων, και ιδιαίτερα της εβραϊκής.

Ελληνική κοινότητα

Η κοινοτική εκπαίδευση στη Θεσσαλονίκη ανάγεται πολύ πιο πίσω στο παρελθόν σε σχέση με αυτήν υπό την αιγίδα των ξένων δυνάμεων, για λόγους που αφορούν και το πλαίσιο που όριζε η οθωμανική νομοθεσία, ιδιαίτερα μετά τις μεταρρυθμίσεις του Τανζιμάτ, αλλά και λόγω της συνολικής κατάστασης της πόλης, η οποία μέχρι και την δεκαετία του 1870 βρισκόταν σε παρακμή. Σε μια προσπάθεια λοιπόν, υπέρβασης αυτής της κατάστασης, και ερχόμενοι σε επαφή με τα προοδευτικά ρεύματα της Ευρώπης, η ελληνική κοινότητα, με καθοριστική τη συμβολή των προκρίτων της, αποφάσισε να ενισχύσει την παιδεία. Σημαντικό ρόλο σε αυτό έπαιξε και η σύνδεση με το ελληνικό κράτος, το οποίο έστειλε βιβλία, έμπυχο δυναμικό αλλά και χρηματοδότηση προκειμένου να ενισχύσει τα ελληνικά σχολεία, τα οποία με τη σειρά τους θα ενίσχυαν το εθνικό φρόνημα των μαθητών τους. Σε αυτή την κατεύθυνση ιδρύθηκαν πολλά σχολεία και ενισχύθηκε η λειτουργία άλλων, τα οποία είχαν περιοδική λειτουργία μέχρι τα τέλη του 19^{ου} αιώνα.

Ιδιαίτερα την περίοδο από το 1908 κι έπειτα, η λειτουργία των σχολείων βρίσκεται σε πλήρη ανάπτυξη. Υπάρχουν πάνω από δέκα σχολεία τα οποία αριθμούν περισσότερους από 4000 μαθητές και μαθήτριες (Αγραφιώτου- Ζαχοπούλου, 1997, σ. 10). Αυτά τα σχολεία βρίσκονται κάτω από την εποπτεία της Ι. Μητρόπολης και του σώματος της κοινότητας που είναι υπεύθυνο για την λειτουργία τους, την εφορεία σχολείων. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι όλα τα σχολεία υφίστανται τον ίδιο βαθμό ελέγχου από την κοινότητα, για αυτό και ορισμένα με την ενσωμάτωση της πόλης στο ελληνικό κράτος θα ενσωματωθούν κι αυτά στο ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα, όπως συμβαίνει λ.χ. με το «ελληνικό γυμνάσιο» το οποίο μετατρέπεται σε Α΄ Γυμνάσιο Αρρένων. Η εκπαίδευση των κοριτσιών της περιόδου είναι λιγότερο συστηματική και μικρότερη σε απόλυτους αριθμούς σε σχέση με την συμμετοχή των κοριτσιών στα ευρωπαϊκά σχολεία, κάτι που μαρτυράει τις προτεραιότητες των Ελλήνων της μεσαίας τάξης, που ήταν αυτή η οποία έστελνε κατά κύριο λόγο τα παιδιά της στα ελληνικά σχολεία, καταδεικνύοντας ότι η εκπαίδευση των κοριτσιών δεν είχε διαδοθεί ακόμα στην ελληνική αστική τάξη όσο είχε διαδοθεί στα ανώτερα και πιο εξωστρεφή της τμήματα.

Τα σχολεία όπως είδαμε χρηματοδοτούνταν από το ελληνικό κράτος (με μυστικά κονδύλια) (Pierron, 2004, p. 87), από την κοινότητα, από τα τέλη που πλήρωναν οι οικογένειες των μαθητών και από εύπορα μέλη της κοινότητας, τα οποία ήταν αυτά που δώριζαν συνήθως και τους χώρους στους οποίους στεγαζόντουσαν (Hekimoglou, 2000, σ. 347). Πρέπει, επίσης, να επισημανθεί ότι, παρότι αφορούσαν αποκλειστικά τους μαθητές της ελληνικής κοινότητας, τα σχολεία είχαν χρηματοδότηση και από ορισμένους πλούσιους Εβραίους, όπως οι Μισραχί και Αλλατίνι, κάτι που καταδεικνύει την αντίληψη ευρύτερα της αστικής τάξης γύρω από τον θεσμό της εκπαίδευσης (a-Levi, Rodrigue, & Stein, 2012, σ. 27).

Στο επίπεδο της ιδεολογίας, βασικός ιδεολογικός προσανατολισμός αυτών των σχολείων, όπως ήδη αναφέρθηκε, ήταν να τονώσουν το εθνικό φρόνημα των μαθητών τους. Πέραν των βιβλίων, αυτή η κατεύθυνση εκφράστηκε και με άλλους τρόπους, όπως η εκμάθηση του εθνικού ύμνου, του ύμνου υπέρ των βασιλέων, σκωπτικών τραγουδιών ενάντια στους Οθωμανούς κοκ, ενώ αποτυπώθηκε με διάφορες μορφές, όπως π.χ. η αποστολή συγχαρητήριου τηλεγραφήματος στον Ελ. Βενιζέλο μετά την είσοδο του ελληνικού στρατού από τους μαθητές του Ελληνικού Γυμνασίου (Εφ. «Νέα Αλήθεια, 14/11/1912) ή η συρραφή αντιμηνσίου για τον εορτασμό του ενός χρόνου από την απελευθέρωση της πόλης από τις μαθήτριες του Παρθεναγωγείου (Αγραφιώτου- Ζαχοπούλου, 1997, σ. 89). Ωστόσο, παρά την αμιγώς ελληνική τους σύνθεση και τον εθνικόφρονα προσανατολισμό τους, τα σχολεία αυτά παρέμεναν σχολεία της αστικής τάξης, έστω και της λιγότερο εύπορης σε σύγκριση με αυτό το τμήμα της αστικής τάξης που έστελνε τα παιδιά του στα ευρωπαϊκά σχολεία. Ως εκ τούτου, δε θα μπορούσαν να παραμείνουν ανεπηρέαστα τελείως από τις γενικότερες τάσεις στην εκπαίδευση της περιόδου. Χαρακτηριστικό αυτού αποτελεί η διδασκαλία γαλλικών σε όλα τα σχολεία της ελληνικής κοινότητας, μετά από έγκριση του Μητροπολίτη και της εφορείας.

Εβραϊκή κοινότητα

Όπως αναφέρθηκε σε προηγούμενη ενότητα, η εβραϊκή κοινότητα άργησε, σχετικά, να κινητοποιηθεί όσον αφορά το ζήτημα της εκπαίδευσης, κι αυτό τελικά συνέβη όταν αντιλήφθηκαν την πρόοδο που συντελούταν στις άλλες κοινότητες χάρη σε αυτόν τον θεσμό, παρότι αυτός δεν είχε εδραιωθεί ακόμα εντελώς. Ένας από τους βασικούς λόγους που υπήρξε αυτή η καθυστέρηση είναι το γεγονός ότι υπήρχε διαμάχη στο εσωτερικό της κοινότητας ανάμεσα στο πιο συντηρητικό κομμάτι της

και το πιο νεωτερικό- διαμάχη που εκφράστηκε και ως σύγκρουση για το αν την εξουσία στην κοινότητα θα ασκεί ο θρησκευτικός ή ο κοσμικός παράγοντας.

Όταν η σύγκρουση αυτή καταλάγιασε, με νίκη των λαϊκών (Μόλχο, 2014, σ. 147), ξεκίνησε η υλοποίηση του προγράμματος αναμόρφωσης της εκπαίδευσης. Για την λειτουργία των σχολείων οι πόροι προέρχονταν από την κοινότητα- χάρη σε έναν φόρο που πλήρωναν οι έμποροι, από συλλόγους, δωρεές και δίδακτρα, τα οποία πλήρωναν όσοι είχαν την οικονομική δυνατότητα. Επίσης ένα μεγάλο ποσό προερχόταν κεντρικά από την Αλλιάνς, για την χρηματοδότηση τόσο των σχολείων που είχε ιδρύσει εκείνη όσο και άλλων στα οποία συνέβαλε οικονομικά για να μπορέσουν να συνεχίσουν την λειτουργία τους.

Πέραν των σχολείων της Αλλιάνς, που ήταν τα περισσότερα και πολυπληθέστερα, η εβραϊκή κοινότητα ίδρυσε παρθεναγωγεία, και έδωσε βάρος στις τεχνικές σχολές, ενώ αναδιαμόρφωσε αφενός την θεολογική σχολή Talmud Torah, η οποία, παρότι ήταν φημισμένη στον ευρωπαϊκό εβραϊσμό, είχε χάσει την υπόληψη της μια προηγούμενη περίοδο, αφετέρου τα μικρότερα, μεικτά, θρησκευτικά σχολεία hevrot (Μόλχο, 2014, σσ. 184, 190). Ιδιαίτερα για την τεχνική εκπαίδευση πρέπει να αναφερθεί ότι αφορούσε και τις γυναίκες, οι οποίες ασχολούνταν κυρίως με την ραπτική, ενώ το γεγονός ότι με το πέρας της φοίτησης οι άντρες έπαιρναν βαλιτσάκι με εργαλεία συνέβαλε στο να ανασχεθεί η μαθητική διαρροή που υπήρχε στην αρχή, εξαιτίας της δυσκολίας των οικογενειών των μαθητών να βγάζουν τα προς το ζην (Μόλχο, 2014, σ. 170).

Η επίδραση της Αλλιάνς στο εκπαιδευτικό κλίμα της πόλη ήταν καθοριστική, καθώς οι παιδαγωγικές της μέθοδοι ήταν οι πλέον σύγχρονες και οι ιδεολογικές της κατευθύνσεις επηρέαζαν τους μαθητές της, δημιουργώντας ένα κύμα αφομοιωτισμού στην εβραϊκή νεολαία και μια άλλη τάση ριζοσπαστικοποίησης η οποία εκφράστηκε όπως είδαμε με την υποστήριξη ανθρώπων από την μεσαία τάξη, που είχαν λάβει εκπαίδευση σε σχολεία της Αλλιάνς, στα εργατικά αιτήματα και τις κινητοποιήσεις που ξέσπασαν. Ειδική μνεία πρέπει να γίνει ότι λόγω του επιπέδου της εκπαίδευσης και της κοινωνικής ανέλιξης που είχε σαν συνέπεια (Νεχαμά, 2000, σ. 1518), πολλοί χριστιανοί των μεσαιών στρωμάτων προτιμούσαν επίσης τα σχολεία της Αλλιάνς για την εκπαίδευση των παιδιών τους.

Παράλληλα, την περίοδο που μελετάμε εμφανίζεται στον εκπαιδευτικό χάρτη και η Hilsverein, η οποία εκφράζει την σύνδεση με το σιωνιστικό κίνημα, και η οποία έχει στενές σχέσεις με τον αρχιραβίνο Μείρ. Τα σχολεία αυτά είχαν δίγλωσσο

πρόγραμμα, και στα εβραϊκά και στα γερμανικά, γεγονός που ενίσχυε την σύνδεση τους με τους σιωνιστές, χωρίς όμως να μπορέσουν να καταργήσουν την διδασκαλία της γαλλικής γλώσσας, η οποία γνώριζε τεράστια διάδοση συγκριτικά με τα γερμανικά. Τα κοινοτικά σχολεία της Hilsverein δεν κατάφεραν να εκτοπίσουν τα σχολεία της Αλλιάνς, καθώς η εμφάνισή τους έγινε το 1908, σε μια περίοδο που η Αλλιάνς μετρούσε ήδη πολλά χρόνια παρουσίας και στενών σχέσεων με τον πληθυσμό, ενώ με το ξέσπασμα του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου σε πλήρη έκταση το 1915, η επαφή με τα γερμανόφωνα κέντρα διακόπηκε πλήρως.

Με βάση όλα τα παραπάνω, λοιπόν, αντιλαμβανόμαστε, πως στο εκπαιδευτικό κομμάτι, η επαφή και η αλληλεπίδραση μεταξύ των κοινοτήτων, και ιδιαίτερα μεταξύ της νεολαίας τους, εξαρτιόταν σε πολύ μεγάλο βαθμό από την κοινωνική τάξη στην οποία άνηκαν οι μαθητές, ωστόσο ήταν αρκετά ενισχυμένη σε σχέση με άλλους τομείς της ζωής (Naar, 2016, σ. 288). Όσοι ήταν ιδιαίτερα ευκατάστατοι και μπορούσαν να πηγαίνουν σε ευρωπαϊκά σχολεία ανέπτυσαν εκ των πραγμάτων πιο στενές σχέσεις με ανθρώπους από άλλες εθνοθρησκευτικές ομάδες, γεγονός που εμφανέστατα βοήθησε στον συγχρωτισμό και στην εν γένει συνύπαρξη και εκτός σχολείου. Όσοι πήγαιναν σε σχολεία των κοινοτήτων είχαν πολύ μικρότερη σχέση με τις άλλες κοινότητες λόγω της ομοιογένειας των σχολείων. Παρόλα αυτά, πρέπει να αντιληφθούμε ότι παρά την σταθεροποίηση και ενίσχυση του θεσμού της εκπαίδευσης και των διαφόρων ιδρυμάτων του, η μόρφωση παρέμενε ένα προνόμιο που είχαν σχετικά λίγοι στον πληθυσμό της Θεσσαλονίκης, όσοι δηλαδή προέρχονταν από τα μεσαία και ανώτερα στρώματα και κάποιοι ελάχιστοι τυχεροί από τα κατώτερα. Αυτό σημαίνει ότι τα σχολεία λειτουργούσαν ως προθάλαμος για συγκεκριμένες δουλειές, που είχαν εν πολλοίς σχέση με τα ξένα κεφάλαια στην πόλη. Επομένως, ακόμα κι αν στο σχολικό περιβάλλον ένα κομμάτι δεν ερχόταν σε αλληλεπίδραση με άλλες κοινότητες, ερχόταν κατά πλειοψηφία στο εργασιακό περιβάλλον, κάτι που ενίσχυε την αίσθηση του ανήκειν σε μια κοινή κοινωνική τάξη, έναντι του ανήκειν σε μια εθνική ή θρησκευτική ομάδα.

Λέσχες- στοές- αθλητικά σωματεία

Οι σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων σε μια νεωτερική -σε μεγάλο βαθμό- κοινωνία δε θα μπορούσαν να καθορίζονται μόνο από τους τομείς της οικονομίας και της πολιτικής, παρότι προφανώς η σημασία αυτών των τομέων είναι μεγαλύτερη, ενώ και τα ίχνη που μένουν πίσω είναι περισσότερα, με αποτέλεσμα να καθίσταται πιο

εύκολη η μελέτη τους. Ωστόσο δε θα πρέπει να ξεχνάμε πως οι νέες μορφές οργάνωσης της παραγωγής φέρνουν αλλαγές και στον τρόπο οργάνωσης της υπόλοιπης ζωής των ανθρώπων. Σημαντικό στοιχείο, λοιπόν, μιας αστικής κοινωνίας είναι η ύπαρξη «ελεύθερου χρόνου», σε αντιδιαστολή προς τον εργάσιμο, ο οποίος είναι σαφώς ορισμένος και ελεγχόμενος (τουλάχιστον για όσους έχουν την δυνατότητα να μην δουλεύουν 16 ώρες την ημέρα). Ο ελεύθερος χρόνος δίνει την δυνατότητα στα αστικά στρώματα να τον κατατμίσουν και να τον αφιερώσουν σε διάφορες ασχολίες αναψυχής. Αυτές οι ασχολίες, και ιδιαίτερα οι πιο δημοφιλείς, οργανώνονται μέσα και γύρω από συλλόγους που σκοπό έχουν να τις προωθήσουν, φέρνοντας παράλληλα κοντά ανθρώπους με όμοια ενδιαφέροντα και συνθήκες ζωής (Παπαγεωργίου, 2009, σ. 197).

Στη Θεσσαλονίκη της περιόδου που μελετάμε, η αστική τάξη νιώθει ότι στον ελεύθερό της χρόνο μπορεί να ασχοληθεί είτε με πολιτιστικές δραστηριότητες, όπως η ανάγνωση λογοτεχνίας, είτε με την γυμναστική και τα αθλήματα. Μορφή σε αυτό δίνουν διάφοροι σύλλογοι- αθλητικοί και μη- που ιδρύονται και οι οποίοι απευθύνονται στην «καλή κοινωνία». Ταυτόχρονα, η συμμετοχή σε αυτούς του συλλόγους είναι και απόδειξη για το κοινωνικό status που έχει κάποιος, καθώς η οικονομική επιφάνεια - παρότι απαραίτητο στοιχείο για να ενταχθεί κάποιος στους κόλπους αυτών των ομάδων- δεν επαρκεί από μόνη της, μιας και ήταν προαπαιτούμενο να αποτελεί κάποιος αναγνωρισμένο μέλος της τοπικής ελίτ (Anastassiadou, 1997, σ. 157). Σε αντίστοιχη κατεύθυνση με τους αθλητικούς συλλόγους βρίσκονται και διάφορες φιланθρωπικές ενώσεις, λέσχες φιλαναγνωσίας κ.α. Οι σύλλογοι αυτοί είναι ανοιχτοί σε όλες τις εθνοθησκευτικές ομάδες, ωστόσο θα πρέπει να σημειωθεί ότι η παρουσία μουσουλμάνων ήταν εξαιρετικά μικρή (Anastassiadou, 1997, σ. 46). Καθοριστικά στοιχεία αποτελούν λοιπόν τα μέλη της εβραϊκής, της ελληνικής και της φράγκικης κοινότητας.

Οι πρώτοι από αυτούς τους συλλόγους που φτιάχνονται, όπως το Sporting Club και η Union Sportive, αποδέχονται ως μέλη τους ανθρώπους από οποιαδήποτε κοινότητα, οι οποίοι βρίσκουν εκεί την ευκαιρία να ασχοληθούν με αθλήματα της μόδας και ταυτόχρονα να κουβεντιάσουν τις τρέχουσες πολιτικές εξελίξεις (Αναστασιάδου, 2008, σσ. 514-515). Στις περισσότερες περιπτώσεις τα καταστατικά δεν επιτρέπουν την πολιτική κουβέντα, ωστόσο, σε μια τόσο ταραγμένη περίοδο και με το μέλλον της Θεσσαλονίκης τόσο αβέβαιο, οι πολιτικές κουβέντες καταφέρνουν να εισχωρήσουν, ιδιαίτερα όταν χάνεται ο αμιγώς αθλητικός χαρακτήρας

(Anastassiadou, 1997, σ. 148). Ταυτόχρονα, βλέποντας την απήχηση που έχουν αυτού του είδους οι συσσωματώσεις, τα κομμάτια των κοινοτήτων που εμφορούνται από εθνικά ιδανικά και στόχους βαδίζουν στα ίδια βήματα και ιδρύουν αντίστοιχες δομές προκειμένου να προάγουν και τα εθνικά συναισθήματα παράλληλα με τον επιμέρους σκοπό τους. Χαρακτηριστικό τέτοιο παράδειγμα αποτελεί ο όμιλος Φιλομούσων, ο οποίος δέχεται μόνο Έλληνες (Αναστασιάδου, 2008, σ. 511), και ο αθλητικός σύλλογος Μακαμπί, που εδραιώνεται και αναπτύσσεται όσο ριζώνει το ρεύμα του σιωνισμού στην εβραϊκή κοινότητα (Μόλχο, 2014, σ. 237). Οι αθλητικοί σύλλογοι λοιπόν, ακριβώς επειδή απευθυνόντουσαν σε ανθρώπους με πολύπλευρη δράση στην πόλη και στις πτυχές της ζωής της, δεν κατάφεραν (και από την περίοδο του 1907 κι έπειτα δεν επεδίωξαν) να περιορίσουν τις δραστηριότητές τους μόνο γύρω από τα αθλήματα. Αντίθετα, ανέπτυξαν διαφόρων ειδών δράσεις, όπως εξορμήσεις στην εξοχή, βόλτες στην προβλήτα και επισκέψεις σε πλοία κ.α. Ενδεικτικά, κατά την απογραφή του 1913, τόσο η Νέα Λέσχη όσο και ο (γυμναστικός) σύλλογος Ηρακλής προσέφεραν μέλη τους ως απογραφείς (Χεκίμογλου, 2005β, σ. 26).

Πέραν των Λεσχών και των συλλόγων, που συγκέντρωναν ανθρώπους από την ίδια τάξη και σε γενικές γραμμές γύρω από ένα συγκεκριμένο ενδιαφέρον, υπήρχαν και διάφορες άλλες δομές που λειτουργούσαν ως τόποι συνάντησης ανθρώπων με τα ίδια συμφέροντα, χωρίς κάποια σύνδεση με ευρύτερα ενδιαφέροντα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτού αποτελούσαν οι μασονικές στοές, διάφορες λέσχες (clubs και cercles με βάση τις συνήθειες ονομασίες τους) καθώς και ενώσεις αποφοίτων των ξένων σχολείων.

Ειδικότερα, οι μασονικές στοές και οι διάφορες λέσχες, που ιδρύονται κατά τα πρότυπα των λεσχών που υπήρχαν στην Μ. Βρετανία σε όλη την διάρκεια του προηγούμενου αιώνα, θα παίξουν ιδιαίτερο ρόλο στην διακοινοτική συνύπαρξη. Οι μασονικές στοές βρίσκονται σε ραγδαία ανάπτυξη μετά το 1908 και η ζήτησή τους είναι τέτοια που ιδρύονται πολλές καινούριες, ενώ ταυτόχρονα και τα κριτήρια του μέλους γίνονται πιο χαλαρά (Dumont, 1994, σ. 240). Πολλοί που είναι καχύποπτοι ως προς τις μασονικές στοές, εν μέρει και λόγω της σύνδεσής του με συγκεκριμένη χώρα και συμφέροντα, προτιμούν να γίνουν μέλη στις λέσχες (Αναστασιάδου, 2008, σσ. 507,508), με προεξάρχουσα την Λέσχη Θεσσαλονικέων (ή Κύκλο της Θεσσαλονίκης ή Cercle de Salonique), η οποία ήταν και το πρότυπο για την δημιουργία όλων αυτών των συσσωματώσεων (Μόλχο, 2014, σ. 221). Η σύσταση και σύνθεση συγκεκριμένα αυτής της Λέσχης μας δίνει μια διεισδυτική και σχετικά ακριβή εικόνα του πως

αντιμετώπιζαν οι αστοί Θεσσαλονικείς αυτόν τον όμιλο, ο οποίος αποτέλεσε παράδειγμα προς μίμηση και για την ίδρυση κι άλλων. Είναι σαφές ότι ενθαρρυνόταν η συμμετοχή από όλες τις κοινότητες και μάλιστα ορισμένοι αξιωματούχοι μπορούσαν να γίνονται μέλη σχεδόν *ex officio*, απλά με μια αίτησή τους προς τον πρόεδρο, χωρίς να χρειαστεί να εξεταστεί το αίτημά τους από την επιτροπή, όπως γινόταν συνήθως. Από την μελέτη της ονομαστικής κατάστασης των μελών προκύπτει τόσο η εικόνα της διακοινοτικής συνύπαρξης (ακόμα και μετά την ενσωμάτωση της πόλης στο ελληνικό κράτος) όσο και η κοινωνικοοικονομική τάξη των μελών της Λέσχης, η οποία ήταν η ανώτερη και τα ανώτερα τμήματα της μεσαίας. Κυριαρχεί ο επιχειρηματικός κόσμος στις διάφορες μορφές του (τραπεζίτες, έμποροι κοκ), ενώ έχει μια ιδιαίτερη σημασία η ύπαρξη τριών εφοπλιστών με βάση την Θεσσαλονίκη (οι οποίοι το 1915 δεν είναι πια μέλη, καθώς πιθανόν έχουν φύγει από την πόλη), καθώς και ασφαλιστών που είναι το νέο επάγγελμα που αναπτύσσεται στον ευρύτερο επιχειρηματικό κόσμο και χάρη στην ανάπτυξη και την εξωστρέφεια του κεφαλαίου (Μόλχο, 1995, σσ. 106, 107).

Η ίδρυση της ένωσης αποφοίτων των γαλλικών σχολείων του Λυσέ θα αποτελέσει άλλο ένα παράδειγμα του τρόπου με τον οποίο η αστική τάξη, ανεξάρτητα από την προέλευση της, επιδιώκει να βρει σημεία επαφής και συσπείρωσης (Μπουρούτης, 2016, σ. 223). Η εκπαίδευση που παρείχε το Λυσέ και η πρόσβαση μετέπειτα στην αγορά εργασίας με ευνοϊκούς όρους, χάρη και στο πλεονέκτημα της εκμάθησης γαλλικών αλλά και συνολικά λόγω της σύνδεσης με συγκεκριμένα οικονομικά συμφέροντα που ήδη είδαμε, το κατέστησε πόλο έλξης ευρύτερα. Ο σύλλογος αποφοίτων, λοιπόν, έπαιξε σημαντικό ρόλο στην μετέπειτα διατήρηση επαφών μεταξύ όλου αυτού του δυναμικού –το οποίο πολλές φορές εργαζόταν και σε παρόμοιες θέσεις– καθώς και στην προώθηση της γαλλικής κουλτούρας ως ενοποιητικού παράγοντα για την μεσαία και ανώτερη τάξη. Αυτή η ένωση αποφοίτων θα αποτελέσει αργότερα παράδειγμα και για την ίδρυση αντίστοιχων ενώσεων από τα υπόλοιπα σχολεία, γεγονός που καταδεικνύει την σημασία αυτού του συλλόγου στην κοινωνική ζωή και στις (οικονομικές και πολιτικές) διασυνδέσεις όσων είχαν διατελέσει μαθητές της.

Απέναντι στην αστική τάξη που οργανώνεται προκειμένου να διατρανώσει την διαφορετικότητά της και να εκμεταλλευτεί την δυνατότητά της να έχει ασχολίες πέραν της εργασίας που την συνενώνουν με τους ομοίους της, βρίσκεται η εργατική τάξη. Ζώντας μέσα σε συνθήκες μεγάλης φτώχειας (ενδεικτικά, την περίοδο αυτή

στις εβραϊκές συνοικίες του κέντρου διαμένουν κοντά στα 12- 15 άτομα μέσα σε ένα σπίτι), προσπαθεί να οργανωθεί για να διεκδικήσει τα δικαιώματά της. Πέραν της οργάνωσης σε ομοιοεπαγγελματικές συντεχνίες που έχουμε ήδη μελετήσει, οι οποίες έχουν πολλά κατάλοιπα από τον τρόπο οργάνωσης στην προνεωτερική περίοδο της πόλης, υπάρχει μια προσπάθεια για οργάνωση σε ενώσεις, συχνά με το επίθετο «Διεθνής» στην αρχή της ονομασίας τους, όπως πχ. η Διεθνής Ένωση Αρτεργατών, η Διεθνής Συντεχνία Τυπογράφων κ.α. (εφ. «Αλήθεια, 24/06/1906) Ορισμένες από αυτές τις ενώσεις έχουν σαν στόχο την συγκέντρωση όλων των εργατών, ανεξαρτήτως εθνοθρησκευτικής ταυτότητας, χωρίς βέβαια να αποτελούν πρόπλασμα σωματείων, όπως η Φεντερασιόν. Η οργάνωση και των «από κάτω», με ανάλογους τρόπους με την οργάνωση των «από πάνω», δείχνει το πώς οι άνθρωποι αρχίζουν να αντιλαμβάνονται περισσότερα διαφοροποιητικά στοιχεία γύρω τους, πέραν της κοινότητας, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι αίρονται οι διαχωρισμοί, εθνικοί κατά κύριο λόγο, που προϋπήρχαν.

Μετά το 1913

Παρότι το 1908 και το 1913 αποτελούν ορόσημα για την ιστορία της πόλης, σε καμία περίπτωση η προγενέστερη και η επόμενη περίοδος δεν είναι ριζικά διαφορετικές από αυτήν. Η κατάσταση που επικρατεί μετά την οριστική προσάρτηση της Θεσσαλονίκης στην Ελλάδα χαρακτηρίζεται από την αντίληψη ότι αυτή η αλλαγή ήρθε για να μείνει. Αντίστοιχα, οι πληθυσμοί προσπαθούν να προσαρμοστούν σε αυτή την μονιμότητα, αναπτύσσοντας στρατηγικές επιβίωσης μέσα στα ευρύτερα και συνταρακτικά, για την ζωή της πόλης και των κατοίκων της, γεγονότα που συμβαίνουν, όπως η έλευση των συμμάχων, η δημιουργία της κυβέρνησης της Εθνικής Άμυνας, η πυρκαγιά του 1917 κα.

Οικονομία

Σε ότι αφορά την οικονομία της πόλης, αυτή αντιμετωπίζει προβλήματα που ανάγονται ήδη στην προηγούμενη περίοδο, όπως η έλλειψη ρευστού, η αποχώρηση μεγάλων κεφαλαιούχων και η παράλληλη κυκλοφορία της τουρκικής λίρας με την δραχμή. Ταυτόχρονα, άρχισε να παρατηρείται φυγάδευση χρημάτων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία ή αλλοίωση τους, με αποτέλεσμα να επηρεάζεται το ισοζύγιο πραγματικού χρυσού που βρισκόταν σε κυκλοφορία (Χεκίμογλου, 2005α, σ. 45). Επιπλέον, η δημιουργία της Προσωρινής Κυβέρνησης της Θεσσαλονίκης επέτεινε το πρόβλημα, καθώς δεν έκοψε δικό της νόμισμα και, επομένως, η πόλη ελεγχόταν σε μεγάλο βαθμό από τις κεντρικές οικονομικές κατευθύνσεις της Αθήνας, ενώ ταυτόχρονα η πολιτική εξουσία ασκούταν από την κυβέρνηση Βενιζέλου, δημιουργώντας αναστάτωση στις τράπεζες και σε όσους εμπλέκονταν μαζί τους.

Η παράλληλη συγκέντρωση συμμαχικών στρατευμάτων επηρεάζει την οικονομία της πόλης με πολλαπλούς τρόπους. Αφενός, με την συρροή των αντίστοιχων κεφαλαίων στα νομίσματα της αγγλικής λίρας και του γαλλικού φράγκου, γεγονός που σε πρώτη φάση τόνωσε την οικονομία της πόλης (Νεχαμά, 2000, σ. 1571), η οποία είχε καθηλωθεί μετά την είσοδο του ελληνικού στρατού. Όποιες επιχειρήσεις μπορούσαν να προμηθευτούν προϊόντα που αγοράζουν οι στρατιώτες της Ανταντ, αύξησαν τα κέρδη τους, ενώ δημιουργήθηκαν πολλές μικρές επιχειρήσεις που εκμεταλλεύτηκαν πρόσκαιρα αυτή την κατάσταση, μέχρι το 1921, οπότε και έλαβαν χώρα πολλές πτωχεύσεις στην αγορά, εξαιτίας της αναχώρησης των συμμαχικών στρατευμάτων στους οποίους στήριζαν την επιβίωσή τους (Ρούπα & Χεκίμογλου, 2004, σσ. 16-17).

Αυτή η κατάσταση οικονομικής ευφορίας στην πόλη, ωστόσο, σταμάτησε σύντομα μετά την εγκατάσταση των συμμαχικών στρατευμάτων, καθώς οι κυβερνήσεις των αντίστοιχων κρατών έβαλαν όρια στις εισαγωγές. Επιπλέον, άρχισαν να κυκλοφορούν σε μεγάλες ποσότητες τα ξένα νομίσματα, τα οποία όμως, λόγω της διπλής κυβέρνησης, αλλά και της δυσκολίας που υπήρχε στην επικοινωνία των δύο κομματιών της χώρας, δεν μπορούσαν να μετατραπούν σε συνάλλαγμα και δραχμή, με αποτέλεσμα λόγω της πληθώρας τους να υποτιμηθούν από την αρχική τους, πραγματική, αξία. Κατά συνέπεια, πολλές φορές οι ντόπιοι αρνούνταν να κάνουν συναλλαγές με αυτά, και ιδιαίτερα με το γαλλικό φράγκο, και οι στρατιώτες τους ανάγκαζαν να τα δεχτούν με απειλές και βία (Χεκίμογλου, 2005α, σ. 48). Από το 1917 κι έπειτα, η παραγωγή προϊόντων προς εξαγωγή σχεδόν σταμάτησε λόγω του πολέμου, ενώ και στο εσωτερικό της πόλης η κατάσταση ήταν πολύ δύσκολη με την διανομή φαγητού να γίνεται με κουπόνια. Αυτή η κατάσταση επιτάθηκε ακόμα περισσότερο μετά την πυρκαγιά, η οποία εκτός των άλλων, προκάλεσε καταστροφές στις τράπεζες, σε χρηματοκιβώτια, εμπορεύματα κοκ, ενώ παράλληλα οι άνθρωποι έχασαν και τον τρόπο να βγάζουν τα προς το ζην.

Κατά την διάρκεια αυτών των εξελίξεων ο καταμερισμός των κοινοτήτων στους διάφορους τομείς της οικονομίας επηρεάστηκε δραστικά. Υπήρχαν πολλά κύματα μετανάστευσης Εβραίων Θεσσαλονικέων προς την Αμερική (φτωχότερα στρώματα) και προς την Γαλλία (αστικά στρώματα) (Naar, 2009, σσ. 56, 65). Παράλληλα, άρχισε να εκδηλώνεται ολοένα και πιο έντονα αντισημιτισμός, ο οποίος αφορούσε τους φτωχούς Εβραίους, λόγω και του ανταγωνισμού που υπήρχε με τους φτωχούς πρόσφυγες που συνέρεαν από τις διάφορες περιοχές στην πόλη. Αντίθετα, οι κεφαλαιούχοι Εβραίοι εξακολουθούσαν να είναι επιθυμητοί στην πόλη, καθώς η παρουσία τους σήμαινε κυκλοφορία του κεφαλαίου και λιγότερη ανεργία για τους φτωχούς Εβραίους που μπορούσαν να κερδίζουν τα προς το ζην και σε μικρές επιχειρήσεις ομοθρήσκων. Σε κάθε περίπτωση, η ταξική δομή της πόλης άλλαξε. Η μεσαία τάξη καταστράφηκε ενώ σχηματίστηκαν νέα φτωχά στρώματα (Χεκίμογλου, 2015, σσ. 7, 26).

Πολιτική

Σε ότι αφορά την πολιτική κατάσταση στην πόλη, αυτή χαρακτηρίστηκε από το πρόβλημα που υπήρχε και την προηγούμενη περίοδο, δηλαδή την ελλιπή σύνδεση

με το κέντρο των αποφάσεων στην Αθήνα και την αντίφαση που διακατείχε την ελληνική διοίκηση ως προς τον ρόλο που έπρεπε να επιτελέσει στην Θεσσαλονίκη.

Πιο συγκεκριμένα, η οργάνωση των δημόσιων υπηρεσιών παρέμεινε ελλιπής και στη λογική της κατεχόμενης χώρας με την γενική διοίκηση και ορισμένες υπηρεσίες, οικονομικού κυρίως ενδιαφέροντος, προκειμένου να μπορούν να μαζεύονται οι φόροι. Η κατάσταση αυτή έδειξε ακόμα πιο έντονα τα όριά της και τα προβλήματα που προκαλούσε, όταν το 1915 εγκαταστάθηκε η Προσωρινή Κυβέρνηση αναλαμβάνοντας τον πολιτικό έλεγχο, χωρίς όμως να αμφισβητεί τους βασικούς άξονες της πολιτικής της Αθήνας· αντίθετα λειτουργούσε με κριτήριο ποιος θα νέμεται τα αποτελέσματά τους (Χεκίμογλου, 1996, σ. 357). Παράλληλα, με την παρουσία των αντιπροσώπων των συμμαχικών κρατών στην Θεσσαλονίκη, γίνεται σαφές ότι οι Μεγάλες Δυνάμεις καθόριζαν πολλά πράγματα στην ζωή της ίδιας της πόλης.

Φυσικά, η ρήξη που δίχασε τον κόσμο στην Παλιά Ελλάδα δε θα μπορούσε να αφήσει ανεπηρέαστη και την Θεσσαλονίκη που είχε και πολύ περισσότερες ιδιαιτερότητες. Αυτός ο διχασμός φανερώθηκε στις εκλογές του 1915 και στις θέσεις και στάσεις των διαφόρων κοινωνικών ομάδων που προσπαθούσαν να ισορροπήσουν οικονομικά συμφέροντα, ιδεολογίες, κοινοτικούς δεσμούς κλπ. Πολλές μελέτες έχουν γίνει σχετικά με την ερμηνεία της εκλογικής συμπεριφοράς των διάφορων κοινοτήτων. Αυτό που σίγουρα διακρίνεται είναι ότι, παρότι οι αφομοιωτικοί στήριξαν Βενιζέλο, η βάση της εβραϊκής κοινότητας διαφοροποιήθηκε και στήριξε τους αντιπάλους του, ακριβώς γιατί ο Βενιζέλος αποτελούσε την προσωποποίηση του ελληνικού ιμπεριαλισμού και εκσυγχρονισμού, κάτι που ερχόταν ενάντια στα συμφέροντα τόσο του εβραϊκού κεφαλαίου όσο και του εβραϊκού προλεταριάτου. Αντιλαμβανόμενη, λοιπόν, η εβραϊκή κοινότητα ότι η σύγκρουση που είχε προκύψει ανάμεσα στο Βενιζέλο και το παλάτι την βοηθούσε να επαναδιαπραγματευτεί την θέση της και ενδεχομένως και την διεθνοποίηση της Θεσσαλονίκης, κάτι το οποίο προσπαθούσε μέχρι και το 1919, συντάχθηκε με τους Εθνικόφρονες, στους οποίους έδωσε την πλειοψηφία των εδρών της περιοχής (Μυλωνάς, 2002, σ. 9, 18).

Η συγκρότηση του «Κράτους της Θεσσαλονίκης» και η μετέπειτα είσοδος της Ελλάδας επισήμως στον πόλεμο στο πλευρό της Αντάντ παραμέρισαν σε ένα μεγάλο βαθμό την μελέτη των σχέσεων και των δυναμικών που αναπτύχθηκαν στην πόλη εξαιτίας αυτών των γεγονότων. Ωστόσο, μία βασική επισήμανση που μπορεί να γίνει είναι πως οι σιωνιστές εξακολουθούσαν να έχουν την μεγαλύτερη επιρροή μέσα στην

εβραϊκή κοινότητα. Αυτή η επιρροή φάνηκε όταν συνολικά το σιωνιστικό κίνημα στην Ευρώπη έπαψε να στηρίζει τις Κεντρικές Δυνάμεις διότι θεώρησε ότι στην πραγματικότητα δίνουν αόριστες υποσχέσεις όσον αφορά τις εβραϊκές διεκδικήσεις και πως οι δυνάμεις της Αντάντ εφαρμόζουν μια πολιτική ικανοποίησης των αιτημάτων των μειονοτήτων. Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα ο εβραϊσμός της Θεσσαλονίκης να ξαναρχίσει να βλέπει πιο θετικά τον Βενιζέλο, ειδικά μετά από δηλώσεις στελεχών της κυβέρνησής του που έβλεπαν θετικά το ζήτημα της ίδρυσης εβραϊκού κράτους, πριν από την επίσημη διακήρυξη της Μπαλφούρ (Μόλχο, 2014, σσ. 276--279). Αυτή η θετική στάση αντιστράφηκε για ακόμα μια φορά μετά την πυρκαγιά του '17, οπότε και η κυβέρνηση Βενιζέλου, με στόχο την προώθηση του αστικού εκσυγχρονισμού και την δημιουργία ελληνικής εικόνας και ταυτότητας στην πόλη, υιοθέτησε μέτρα που θεωρήθηκε ότι βάζουν στο στόχαστρο του Εβραίου προκειμένου να τους αποδυναμώσουν οικονομικά και να τους στείλουν να εγκατασταθούν στις περιφερειακές συνοικίες της πόλης, αποδυναμώνοντας έτσι την συνοχή τους ως κοινότητα και τον ρόλο τους στην ζωή της πόλης.

Σε ότι αφορά το ελληνικό στοιχείο της πόλης, αυτό εκφράστηκε ποικιλοτρόπως. Θα πρέπει να λάβουμε υπόψη μας ότι η πόλη είχε πολλούς πρόσφυγες από την ενδοχώρα, την Μακεδονία και την Θράκη, το μεγαλύτερο μέρος των οποίων έφτασε στην πόλη μετά την είσοδο του ελληνικού στρατού. Αυτό σήμαινε ότι με βάση την σύμβαση των Αθηνών, δεν είχαν δικαίωμα εκλέγειν στην πόλη, γεγονός που σαφέστατα επηρέασε το αποτέλεσμα των εκλογών, ακόμα και σε επίπεδο ελληνικού πληθυσμού. Σε γενικές γραμμές, μπορούμε να πούμε ότι η παλιά κοινοτική διοίκηση –δηλαδή οι αστοί όπως είδαμε παραπάνω-συσπειρώθηκε γύρω από τους βενιζελικούς, ενώ την αντιπολίτευση στήριξαν κυρίως χαμηλότερα στρώματα.

Εκπαίδευση

Σε σχέση με τις υπόλοιπες πτυχές της ζωής στην πόλη, η αλληλεπίδραση μεταξύ Ελλήνων και Εβραίων καθορίστηκε εν πολλοίς από την κεντρική οικονομική και πολιτική κατάσταση. Η συνθήκη του πολέμου ιδιαίτερα επикаθόρισε όλες τις δραστηριότητες. Αυτό σημαίνει ότι τα σχολεία λ.χ. διέκοψαν την λειτουργία τους για ένα διάστημα και χρησιμοποιήθηκαν ως προσωρινά καταλύματα για τους πρόσφυγες ή στέγασαν υπηρεσίες που εγκαταστάθηκαν στην Θεσσαλονίκη λόγω του πολέμου, όπως ο Ερυθρός Σταυρός (Αγραφιώτου- Ζαχοπούλου, 1997, σ. 59). Φυσικά αυτό δεν

συνέβη με τα σχολεία των ξένων δυνάμεων, τα οποία συνέχισαν μεν την λειτουργία τους, με χαμηλότερους ρυθμούς δε, καθώς ορισμένες οικογένειες εγκατέλειψαν την πόλη και η φοίτηση για όσες έμειναν γινόταν ολοένα και πιο δυσβάσταχτη λόγω της οικονομικής κατάστασης (Μπουρούτης, 2016, σσ. 218-219).

Πέραν του πολέμου, η καταστροφή του 1917 προκάλεσε προβλήματα στην λειτουργία των σχολείων, καθώς καταστράφηκε το μεγαλύτερο μέρος των κτιριακών εγκαταστάσεων, ενώ ειδικά για την εβραϊκή κοινότητα η καταστροφή ήταν πλήρης (Μόλχο, 2014, σ. 122). Θα πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι τότε το κράτος δεν έχει ακόμη αναλάβει εξ ολοκλήρου την λειτουργία των εκπαιδευτικών δομών οι οποίες συνέχιζαν να βασίζονται στις διαφόρων ειδών ιδιωτικές πρωτοβουλίες, κάτι που συνεχίστηκε και μετά το 1929, όταν νομοθετήθηκε η υποχρεωτική δημόσια εκπαίδευση, και άλλαξε μόνο μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Μετά το 1917, έγινε προσπάθεια να αναχαιτιστεί το πρόβλημα της ελλιπούς εκπαίδευσης των παιδιών, με νόμους που επέτρεπαν την λειτουργία κοινοτικών σχολείων (με υποχρεωτική την διδασκαλία ορισμένων μαθημάτων στα ελληνικά), γεγονός που συνάντησε την αντίδραση των Σιωνιστών, αλλά την υποστήριξη των σοσιαλιστών, στην λογική της ενσωμάτωσης στην χώρα και της διεκδίκησης συνολικά δωρεάν εκπαίδευσης για όλους, ανεξαρτήτως θρησκεύματος. (Rozen, 2018, σ. 156).

Σε ότι αφορά τον ελληνικό πληθυσμό, αυτός ιδιαίτερα μετά την συρροή προσφύγων από την Θράκη και την Μικρά Ασία βρέθηκε εν πολλοίς εκτός της εκπαίδευσης. Αυτό οφείλεται στα μεγέθη του προσφυγικού πληθυσμού, στα κοινωνικά του χαρακτηριστικά (μικρός αριθμός τελικά ήταν αστικής προέλευσης), αλλά και στις ανεπάρκειες και την λογική της ίδιας της διοίκησης, που δεν είχε θεσμοθετημένη κρατική εκπαίδευση, και τα σχολεία που λειτουργούσε ήταν πολύ λίγα (ενδεικτικά για κορίτσια μόνο ένα).

Ενώ κατά την περίοδο μέχρι και τους Βαλκανικούς πολέμους εκτιμάται ότι περίπου το 50% των μαθητών λάμβανε κάποια εκπαίδευση, οι αριθμοί αυτοί μειώθηκαν δραματικά την περίοδο μετά την προσάρτηση της πόλης στο ελληνικό κράτος και μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1920. (Rozen, 2018, σσ. 151, 153)

Σύλλογοι

Μετά την είσοδο του ελληνικού στρατού στην πόλη και καθόλη την διάρκεια των επόμενων χρόνων, η λειτουργία των λεσχών και των σωματείων ακολούθησε την πορεία της λειτουργίας των υπόλοιπων θεσμών στην πόλη, όπως η εκπαίδευση, και

γνώρισε επομένως μια ύφεση. Σε αυτό το γεγονός συνέβαλε μεταξύ άλλων η αλλαγή της σύνθεσης του πληθυσμού, με την σταδιακή αναχώρηση εύπορων Εβραίων και την εγκατάσταση προσφύγων από άλλα μέρη. Αυτή η αλλαγή της σύνθεσης αποτυπώθηκε και στα μέλη των λεσχών για τις οποίες μπορούμε να έχουμε στοιχεία, με βάση τα οποία υπήρξε μια αύξηση των μελών της μεσαίας τάξης, και ιδιαίτερα της μικρότερης μεσαίας, με μεγαλύτερη συμμετοχή επαγγελματιών όπως έμποροι, αντιπρόσωποι, υπάλληλοι και άλλα αντίστοιχα, και μείωση μελών από κλάδους όπως τραπεζίτες και εφοπλιστές. Μετά την πυρκαγιά του 1917 και την καταστροφή του μεγαλύτερου μέρους του ιστορικού κέντρου, οι λειτουργίες όλων αυτών των συσσωματώσεων μεταφέρθηκαν στις ανατολικές συνοικίες της πόλης, γεγονός που με την σειρά του επέδρασε στην μειωμένη συμμετοχή στις λέσχες (Μόλχο, 1995, σ. 110).

Ένα άλλο σημαντικό στοιχείο για την καλύτερη αντίληψη της λειτουργίας των συλλόγων εκείνη την περίοδο αποτελεί το γεγονός ότι άλλαξε ο χαρακτήρας τους, βάσει της εικόνας που προκύπτει από τα καταστατικά τους, αφού επικεντρώθηκαν σε πιο συγκεκριμένες δραστηριότητες, αθλητικές οι αθλητικοί σύλλογοι και «αναψυχής» οι λέσχες. Αυτό το γεγονός καταδεικνύει ότι εκείνη την περίοδο η συνύπαρξη «αλλοεθνών», ακόμα και της αστικής τάξης, χρειαζόταν κάποιο συγκεκριμένο πλαίσιο προκειμένου να είναι αποδεκτή από την κοινή γνώμη (Μόλχο, 1995, σ. 109), γεγονός που με την σειρά του καταδεικνύει την όξυνση των συγκρούσεων και της αντιπαράθεσης μεταξύ των διαφορετικών εθνοθρησκευτικών ομάδων, και κατά συνέπεια, την ενίσχυση της σημασίας αυτών των ταυτοτήτων στην εσωτερική ζωή της πόλης, έναντι της κοινωνικής/ ταξικής συνείδησης. Σε αυτό το συμπέρασμα συνηγορεί η δημιουργία και η ενίσχυση ξεχωριστών συλλόγων από πλευράς κάθε κοινότητας (Μόλχο, 1995, σ. 113).

Χωροταξία

Σε ότι αφορά την δομή της πόλης, αυτή άλλαξε θεαματικά από το 1917 κι έπειτα, μετά την πυρκαγιά, όπως άλλωστε και η κατανομή του πληθυσμού της. Η πυρκαγιά εκείνη είχε ως αποτέλεσμα να καεί η μεγαλύτερη έκταση του ιστορικού κέντρου της πόλης, ενώ τα 2/3 αυτής ήταν εβραϊκές περιουσίες, είτε ιδιωτών για προσωπική χρήση είτε ιδιωτών που είχαν αποδοθεί στην εβραϊκή κοινότητα (Μόλχο, 2014, σ. 121). Η κυβέρνηση του Βενιζέλου εξέδωσε νομοθετική ρύθμιση η οποία δεν επέτρεπε στους προηγούμενους κατόχους να επισκευάσουν απευθείας τα κτίσματα,

αλλά μόνο τους έδινε κάποια προτεραιότητα στην συμμετοχή στους πλειστηριασμούς που έγιναν προκειμένου να αγοραστούν ξανά αυτές οι εκτάσεις (Καραδήμου-Γερόλυμπου, 1985, σ. 100). Αυτό είχε σαν συνέπεια μεγάλο κομμάτι της εβραϊκής κοινότητας να βγει έξω από τα όρια της τειχισμένης πόλης, όπου ζούσε προγενέστερα κατά κύριο λόγο, και να μεγαλώσουν οι συνοικίες της ανατολικής πλευράς της πόλης. Η κατάσταση και το πλήθος των πυροπαθών ήταν τέτοια, όμως, που οι πρόνοιες της κοινότητας δεν επαρκούσαν για όλους, με αποτέλεσμα πολλοί να μεταναστεύσουν, ενώ όσοι είχαν κάποια δυνατότητα μετακινήθηκαν με ίδια μέσα, ανάλογα με το που τους επέτρεπε η οικονομική τους κατάσταση, και διασκορπίστηκαν στην πόλη. Αυτός ο διασκορπισμός μετέβαλλε τη συμπαγή δομή που είχε ως τότε η εβραϊκή κοινότητα και ενέτεινε τον οικονομικό και κοινωνικό διαχωρισμό, καθώς δημιουργήθηκαν πρόχειροι καταυλισμοί (και μετέπειτα συνοικίες) για τους φτωχούς, διαχωρισμένοι από τις υπόλοιπες εβραϊκές περιοχές και κατοικίες (Μόλχο, 2014, σσ. 125, 130).

Η ανοικοδόμηση μετά την πυρκαγιά του 1917 ολοκλήρωσε μια μακρά πορεία που είχε ξεκινήσει ήδη από την προηγούμενη μεγάλη πυρκαγιά του 1890, κατά την οποία, όπως είδαμε, είχε εκκινήσει μια προσπάθεια το κέντρο της πόλης να έχει χαρακτήρα οικονομικής λειτουργίας και οι συνοικίες να βρίσκονται εκτός. Αυτή η προσπάθεια συνεχίστηκε και με την είσοδο του ελληνικού στρατού, με διάφορους τρόπους, ο πιο ενδεικτικός από τους οποίους είναι η απόφαση της απαγόρευσης αγοραπωλησιών γης που επιβλήθηκε το 1912' απόφαση η οποία έπληξε κατά κύριο λόγο τους εβραίους της πόλης που ήταν αυτοί που είχαν παραμείνει στο κέντρο (Ρούπα & Χεκίμογλου, 2004, σ. 17).

Επιπλέον, με αφορμή τον εκ νέου σχεδιασμό της πόλης, έγινε προσπάθεια να αναδειχθεί το βυζαντινό παρελθόν της και να εξοβελιστεί οτιδήποτε δεν συνδεόταν με την πορεία του ελληνισμού και την «ελληνικότητα» της πόλης. Νέοι δρόμοι χαράχτηκαν και δημιουργήθηκαν πλατείες, κατά τα πρότυπα τα ευρωπαϊκά που θεωρούνταν ότι πρέπει να έχει μια πόλη (Καραδήμου- Γερόλυμπου, 1985, σ. 94). Αυτή η διαδικασία, σε συνδυασμό με τα άλλα μέτρα που πάρθηκαν, αποξένωσαν το εβραϊκό στοιχείο από την πόλη που θεωρούσε δική του επί τόσους αιώνες και το εξώθησαν στις παρυφές της, περιορίζοντας το αποτύπωμα του και την παρουσία του στην πόλη (Μόλχο, 2014, σ. 129). Με άλλα λόγια «η νέα πόλη δεν είναι επέκταση της παλιάς, αλλά την καταργεί... Η νέα πόλη οικοδομείται σαν να μην είχε τίποτα παλιό» (Γερόλυμπου & Κολώνας, 1994, σ. 189).

Συμπεράσματα

Από την μελέτη σχετικά με τα χαρακτηριστικά διαφόρων πτυχών της δημόσιας, κατά κύριο λόγο, ζωής στην πόλη της Θεσσαλονίκης, από τις αρχές του προηγούμενου αιώνα μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1920 γίνεται αντιληπτό ότι επρόκειτο για μια κοινωνία που βίωνε ραγδαίες αλλαγές και βρισκόταν σε διαρκή κίνηση και μετάβαση προς νέες συνθήκες. Άλλωστε, η υπό εξέταση περίοδος αποτελεί την κορύφωση του «μακρού 19^{ου} αιώνα», χαρακτηριστικό του οποίου αποτελεί ακριβώς η εμπέδωση μιας σειράς αλλαγών συνολικά στον τρόπο που δομείται και συγκροτείται η ζωή των ανθρώπων. Η γενική επισκόπηση αυτής της περιόδου, ωστόσο, καθιστά σαφές ότι τα «μεγάλα» γεγονότα της περιόδου ήταν εξαιρετικά πυκνά. Η αλληλεξάρτηση όλων αυτών των γεγονότων και ο τρόπος που συνδέονταν και προέκυπταν το ένα από το άλλο είναι μια μελέτη που ακόμα δεν μπορεί να καταλήξει σε σαφή συμπεράσματα και εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό, αλλά όχι απόλυτα προφανώς, από την οπτική και τον τρόπο θεώρησης και προσέγγισης του εκάστοτε μελετητή απέναντι στα τεκταινόμενα.

Στην παρούσα εργασία, με βάση τις διαθέσιμες πηγές της εποχής, επέλεξα να αμφισβητήσω την κυρίαρχη αντίληψη της ιστοριογραφίας που υπερτονίζει το χάσμα και την σύγκρουση ανάμεσα σε Έλληνες και Εβραίους. Θεωρώ ότι αυτό προκύπτει από μια υπερβολική έμφαση που μπορεί να δίνεται τόσο στην εκ των υστέρων γνώση για την εξέλιξη αυτών των σχέσεων, όσο και στο γεγονός ότι υπερτονίζεται ο ρόλος και η σημασία των πολιτικών εξελίξεων, ενώ παραβλέπονται (σε σχέση με τον ρόλο που εκτιμώ ότι τελικά διαδραμάτισαν) οι οικονομικές εξελίξεις της περιόδου και η ενίσχυση τάσεων που υπήρχαν ήδη από μια προηγούμενη εποχή, ιδιαίτερα εμφανείς σε άλλες πτυχές της ζωής, όπως στην εκπαίδευση.

Με βάση τα παραπάνω, η μελέτη κατέληξε στο συμπέρασμα ότι η ενίσχυση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και της εκβιομηχάνισης στην περιοχή, ήδη από την δεκαετία του 1870 με την παράλληλη, σταδιακή αλλαγή του τρόπου κατοίκησης στην πόλη, απόρροια τόσο των οικονομικών αλλαγών όσο και συμβάντων όπως η πυρκαγιά του 1890 (η οποία βέβαια εντάχθηκε σε μια συνολική οικονομική και πολιτική λογική ως προς την αντιμετώπισή της), δημιούργησαν το πρόσφορο έδαφος για την δημιουργία χασμάτων μέσα στις κοινότητες και την ανάδυση διαφόρων πολιτικών ρευμάτων, άμεσα συνδεδεμένα με τα συμφέροντα και τις εμπειρίες των διαφορετικών τμημάτων του πληθυσμού. Αυτά τα ιδεολογικά ρεύματα πήραν διάφορες μορφές, που όλες, στον έναν ή τον άλλο βαθμό,

προκάλεσαν κινητοποίηση των μαζών και εξεγέρσεις. Προφανώς, οι πολιτικές διαδικασίες της περιόδου ήταν αρκετά σημαντικές ώστε να επικαθορίσουν κι αυτές με την σειρά τους καταστάσεις στις υπόλοιπες πτυχές της ζωής στην πόλη. Αυτό όμως σε καμία περίπτωση δεν σημαίνει ότι πρέπει να υπερτονίζεται ο ρόλος τους και να θεωρούνται αυθύπαρκτες ή ντετερμινιστικές οι πολιτικές εξελίξεις του διαστήματος, παρά την σχετική τους αυτοτέλεια.

Ιδιαίτερα σε ότι αφορά την οικονομική ζωή, θα πρέπει να δοθεί προσοχή στο γεγονός της δημιουργίας ομάδων σε κάθε κοινότητα, οι οποίες ήταν προσδεδεμένες σε διάφορα οικονομικά συμφέροντα. Μπορεί αυτά να διαφέρανε, ωστόσο, η λογική με την οποία αυτές οι ομάδες συμπεριφέρονταν ήταν η ίδια και προέκυπτε ακριβώς από την οικονομική σύνδεση και εξάρτησή τους. Ταυτόχρονα, η κοσμοθεωρία αυτών, σε συνδυασμό με την σταδιακή ρήξη σε επίπεδο δομών κοινότητας, προκάλεσε την αντίστοιχη διαδικασία σε ομάδες φτωχών ανθρώπων, από κάθε κοινότητα. Με αυτόν τον τρόπο δημιουργήθηκαν στο εσωτερικό των κοινοτήτων διαφορετικές τάξεις και ομάδες συμφερόντων, οι οποίες εκφράστηκαν τόσο στο επίπεδο της εσωτερικής ζωής και διοίκησης των κοινοτήτων (ενδεικτικά, υποχώρηση του ρόλου των συντεχνιών στην ελληνική κοινότητα και αναβάθμιση των μικροαστών), όσο και στην κεντρική πολιτική ζωή, με χαρακτηριστικό παράδειγμα το κίνημα των Νεότουρκων.

Την ίδια περίοδο, η αλλαγή του κράτους στο οποίο εντάχθηκε η πόλη και η υπαγωγή σε νέες οικονομικές συνθήκες, προκάλεσαν συγκρούσεις, που μπορεί να εκφράστηκαν σε εθνοθησκευτικό επίπεδο, είχαν ωστόσο τις αιτίες τους στα οικονομικά συμφέροντα της κάθε πλευράς. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτού που είδαμε παραπάνω ήταν το αίτημα για διεθνοποίηση της Θεσσαλονίκης, προκειμένου να μην αυξηθεί το κόστος των εμπορευμάτων προς εξαγωγή (από μια αστική οπτική) και να μην διακυβευτεί η ισχύς των διεκδικήσεων της εργατικής τάξης και η πώλωσή της γύρω από εθνικά θέματα (από εργατική οπτική).

Παράλληλα, οι ρωγμές που συμβαίνουν στο εσωτερικό των κοινοτήτων και η επαφή με ξένες κουλτούρες, ενισχύουν την προσπάθεια των ανώτερων τμημάτων της θεσσαλονικιώτικης κοινωνίας για μόρφωση, η οποία συμβάλλει στο να ανελιχθεί κάποιος οικονομικά και να γίνει μέλος της ελίτ. Αυτή η κοινή αντίληψη για την μόρφωση, ελλείψει δομών κρατικής εκπαίδευσης, θα αποκρυσταλλωθεί στην συμμετοχή και συνύπαρξη στα ιδιωτικά σχολεία υπό την επίβλεψη των Μεγάλων Δυνάμεων. Μέσα από την επίδραση αυτής της κουλτούρας, οι μεσοαστοί που δεν μπορούν να ανταποκριθούν στα έξοδα αυτών των σχολείων, θα στείλουν τα παιδιά

τους στα σχολεία των κοινοτήτων, τα οποία όμως επηρεάζονται αρκετά από την λογική των σχολείων των ξένων αποστολών, δημιουργώντας τελικά έναν κοινό κώδικα επικοινωνίας, ο οποίος ενισχύεται από το γεγονός ότι τελικά οι απόφοιτοι και των δύο ειδών σχολείων έχουν -ως ένα βαθμό- παρόμοια επαγγελματική αποκατάσταση.

Αυτή η παρόμοια επαγγελματική αποκατάσταση και η αίσθηση ενότητας που δημιουργείται λόγω παρόμοιων εμπειριών οδηγούν στην δημιουργία και νέων τόπων (κυριολεκτικά και μεταφορικά) συνάντησης, βασισμένων σε κοινά ενδιαφέροντα ή απλά στην αντίληψη των κοινών συμφερόντων. Αυτοί οι τόποι αφορούν πρώτα και κυρίαρχα τους αστούς, κατά μίμηση του ευρωπαϊκού προτύπου, όπως είδαμε και παραπάνω, ωστόσο αργότερα γενικεύονται και για την εργατική τάξη, που χάρη σε αυτό δημιουργεί σωματεία διεκδίκησης των δικαιωμάτων της και απομακρύνεται από την λογική των συντεχνιών, οι οποίες καθόριζαν την κοινωνική ζωή κατά την οθωμανική περίοδο.

Όλα τα παραπάνω προφανώς δεν σημαίνουν ότι μπορεί να παραβλεφθεί ο αυτοτελής ρόλος που έπαιξαν ορισμένα γεγονότα στην ζωή της πόλης, τα οποία δεν είχαν και τόσο μεγάλη σχέση με τους κατοίκους της, όπως λ.χ. η δημιουργία της Προσωρινής Κυβέρνησης της Θεσσαλονίκης. Συμπεραίνεται όμως, με βάση την ως τώρα μελέτη, πως τα γεγονότα που συνέβησαν στα περίπου είκοσι αυτά χρόνια είναι πολύ περισσότερο αλληλοεξαρτώμενα απ' ό,τι έχει παρουσιαστεί μέχρι στιγμής στην βιβλιογραφία, με ελάχιστες δυστυχώς εξαιρέσεις. Ένα επιπλέον έλλειμμα της υπάρχουσας βιβλιογραφίας αφορά την μικρή, με βάση τα πληθυσμιακά δεδομένα της πόλης εκείνη την εποχή, συνεξέταση της επίδρασης του ευρύτερου γίνεσθαι στις κοινότητες και την αλληλεπίδραση αυτών μεταξύ τους. Λείπει μια ανάλυση αυτού του είδους σε βάθος και για περισσότερες από μία πτυχές της ζωής της πόλης, ενώ παράλληλα θα μπορούσαν να συνεισφέρουν πολλά στην αντίληψή μας για αυτό το θέμα μελέτες που να εξετάζουν σε μεγαλύτερο βάθος την συγκρότηση των ταυτοτήτων σε συνάρτηση, τόσο με τον τόπο όσο και με τους Άλλους που τον κατοικούν, καθόλη την διάρκεια αυτής της περιόδου, παρά τα σποραδικά βήματα που έχουν ήδη γίνει (βλ. ενδεικτικά (Naar, *Between 'New Greece' and the 'New World': Salonikan Jewish Immigration to America*, 2009)).

Συνοψίζοντας, λοιπόν, η παρούσα μελέτη μας καταδεικνύει ότι οι σχέσεις μεταξύ Εβραίων και Ελλήνων στην Θεσσαλονίκη της περιόδου 1908 με 1913 δεν χαρακτηρίζονται μόνο από την εχθρότητα που έχει παρουσιαστεί μέχρι στιγμής.

Αντίθετα, βασικό τους στοιχείο είναι η δημιουργία κοινών δεσμών σε επίπεδο τάξης, με ανθρώπους από όλες τις κοινότητες, αλλά ιδιαίτερα στην υπό εξέταση περίπτωση από Έλληνες και Εβραίους, γεγονός που καταδεικνύει πως ο αντισημιτισμός ως ρεύμα δεν ήταν ριζωμένος στην κοινωνία της περιόδου και οι όποιες αντισημιτικές πράξεις είχαν στην πραγματικότητα ταξικό περιεχόμενο παρά ιδεολογικό, μέχρι και τους Βαλκανικούς Πολέμους και την κατοχύρωση της πόλης στο ελληνικό κράτος. Αυτό φαίνεται από την συνύπαρξη με διάφορες αφορμές και σε διάφορες πτυχές της ζωής, των ανθρώπων με κοινά συμφέροντα, χωρίς οι πολιτικές συγκρούσεις να κλονίζουν αυτή την συνύπαρξη, μέχρι το 1917, που επέρχεται ριζική μεταβολή της σύνθεσης της πόλης και της κατανομής του πληθυσμού σε αυτήν, οπότε πλέον υπερτερεί το μικροαστικό ελληνικό στοιχείο, με συνέπειες την ελληνοποίησή της πόλης και την σταδιακή περιθωριοποίηση του ισραηλιτικού στοιχείου- συνέπειες που έχουν μελετηθεί περισσότερο και που ξεφεύγουν από τους σκοπούς αυτής της εργασίας.

Πίνακες

Πίνακας 1. Αποτελέσματα απογραφής πληθυσμού 1913 και αποτύπωση σε ποσοστά

Εβραίοι	61.439	38,9%
Τούρκοι	45.889	29%
Έλληνες	39.956	25,3%
Άλλοι	10.605	6,7%
Σύνολο	157.889	99,9%

Πηγές

Αρχειακό Υλικό

Oesterreichisches Staatarchiv, αρχείο PA XXXIX/5

Εκλογικός κατάλογος Θεσσαλονίκης του 1915, 2 τόμοι. Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο

Θεσσαλονίκης, Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας

Εφημερίδα «Αλήθεια»

Εφημερίδα «Μακεδονία»

Εφημερίδα «Νέα Αλήθεια»

Εφημερίδα «Φάρος της Θεσσαλονίκης»

Εφημερίδα «Le Journal de Salonique»

Εφημερίδα «Progres de Salonique»

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

Αγραφιώτου- Ζαχοπούλου, Π. (1997). *σχολεία της Θεσσαλονίκης*. Θεσσαλονίκη: Ιανός.

Αναστασιάδου, Μ. (2008). *Θεσσαλονίκη 1830-1912: Μια μητρόπολη την εποχή των οθωμανικών μεταρρυθμίσεων*. Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της "Εστίας".

Αναστασιάδου, Μ. (1994). Οι Δυτικοί της περιοχής. Στο G. Veinstein, *Θεσσαλονίκη, 1850-1918: Η "πόλη των Εβραίων" και η αφύπνιση των Βαλκανίων* (σσ. 157-170). Αθήνα: Εκάτη.

Γερόλυμπου, Α., & Κολώνας, Β. (1994). Μια κοσμοπολίτικη πολεοδομία. Στο G. Veinstein, *Θεσσαλονίκη, 1850-1918: Η "πόλη των Εβραίων" και η αφύπνιση των Βαλκανίων* (σσ. 171-190). Αθήνα: Εκάτη.

Γεωργιάδου, Κ. (1994). Οι Έλληνες της Θεσσαλονίκης. Στο G. Veinstein, *Θεσσαλονίκη, 1850-1918: Η "πόλη των Εβραίων" και η αφύπνιση των Βαλκανίων* (σσ. 131-140). Αθήνα: Εκάτη.

Γεωργιάδου, Κ. (1995). Οι Έλληνες της Θεσσαλονίκης. Στο G. Veinstein, *Θεσσαλονίκη, 1850-1918: Η "πόλη των Εβραίων" και η αφύπνιση των Βαλκανίων* (σσ. 131-140). Αθήνα: Εκάτη.

Δάγκας, Α. (1998). *Συμβολή στην έρευνα για την οικονομική και κοινωνική εξέλιξη της Θεσσαλονίκης: Οικονομική δομή και κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας, 1912-1940*. Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Επαγγελματικού Επιμελητηρίου Θεσσαλονίκης.

Δώδος, Δ. (2005). *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης στις εκλογές του ελληνικού κράτους 1915-1936*. Αθήνα: Σαββάλας.

Δώδος, Δ. (υπό έκδοση). Η εβραϊκή παρουσία στη Θεσσαλονίκη μέσα από τον εκλογικό κατάλογο του 1915 Θεσσαλονίκη University Studio Press

Καραδήμου- Γερόλυμπου, Α. (1985). *Η ανοικοδόμηση της Θεσσαλονίκης μετά την πυρκαγιά του 1917: ένα ορόσημο στην ιστορία της πόλης και στην ανάπτυξη της ελληνικής πολεοδομίας*. Θεσσαλονίκη: Δήμος Θεσσαλονίκης.

Καραδήμου-Γερολύμπου, Α. (2008). Ο αστικός χώρος της Θεσσαλονίκης: Μακρές διάρκειες και γρήγοροι μετασχηματισμοί, με φόντο την βαλκανική ενδοχώρα. Στο Γ. Λ. Καυκαλάς, *Η Θεσσαλονίκη στο μεταίχμιο: Η πόλη ως διαδικασία αλλαγών* (σσ. 95-150). Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική.

Μόλχο, Ρ. (1995). "Le cercle de Salonique" 1873-1958. Στο Ε. Μ. Εβραϊσμού, *Οι Εβραίοι στον ελληνικό χώρο: ζητήματα ιστορίας στη μακρά διάρκεια* (σσ. 103-127). Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Γαβριηλίδης.

Μόλχο, Ρ. (1998). Εκπαιδευτική μεταρρύθμιση και επαγγελματική δραστηριότητα των Εβραίων στη Θεσσαλονίκη στην αρχή του αιώνα. Στο *Μελέτες Επαγγελματικού Επιμελητηρίου Θεσσαλονίκης* (σσ. 127-133). Θεσσαλονίκη: Επαγγελματικό Επιμελητήριο Θεσσαλονίκης.

Μόλχο, Ρ. (2014). *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης 1856-1919*. Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη.

Μπουρούτης, Α. (2016). *Τα ευρωπαϊκά σχολεία της Θεσσαλονίκης (1888-1943): Πολιτιστική και κοινωνική τομή σε πόλη της ύστερης Αυτοκρατορίας*. Θεσσαλονίκη: (διδακτορική διατριβή στο Τμήμα Πολιτικών Επιστημών του Α.Π.Θ.).

Νεχαμά, Γ. (2000). *Ιστορία των ισραηλιτών της Σαλονίκης*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.

Παπαγεωργίου, Β. (2009). Πολυεθνική πολιτιστική δραστηριότητα στη Θεσσαλονίκη του 1900: Οι πολιτιστικοί σύλλογοι. Στο Φ. Τολουδή, *ΚΘ' Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο και ΚΗ' Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο: Πρακτικά* (σσ. 187-197). Θεσσαλονίκη: Ελληνική Ιστορική Εταιρεία.

Ρούπα, Ε., & Χεκίμογλου, Ε. (2004). *Ιστορία της επιχειρηματικότητας στη Θεσσαλονίκη: η επιχειρηματικότητα στην περίοδο 1900-1940*. Θεσσαλονίκη: Πολιτιστική Εταιρεία Επιχειρηματιών Βορείου Ελλάδος.

Χεκίμογλου, Ε. (1994, Δεκέμβριος). Η ελληνική εμπορική εκπαίδευση στη Θεσσαλονίκη στις αρχές του αιώνα. Οι σχολές Νούκα και Κωνσταντινίδη. *Η Τράπεζα*, σσ. 13-16.

Χεκίμογλου, Ε. (2012). Η Θεσσαλονίκη πριν από το 1912: Οικονομία και κοινωνία. Στο *100 χρόνια από την Απελευθέρωση* (σσ. 82-123). Τύπος της Κυριακής.

Χεκίμογλου, Ε. (2005α, Σεπτέμβριος). Η νομισματική ενσωμάτωση. *Ιστορικά*, σσ. 44-48.

Χεκίμογλου, Ε. (1999). Η πρόοδος της τοπικής ιστοριογραφίας ως προς το ζήτημα της πολύ-πολιτισμικής συνύπαρξης στη Θεσσαλονίκη (1430-1924). Στο Χ. Κωνσταντοπούλου, Λ. Μαράτου-Αλιπράντη, Δ. Γερμανός, Θ. Οικονόμου, & (επιμ.), *Εμείς» και οι «άλλοι», αναφορά στις τάσεις και τα σύμβολα* (σσ. 339-348). Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.

Χεκίμογλου, Ε. (2005β, Σεπτέμβριος). Η πρώτη απογραφή. *Ιστορικά*, σσ. 24-27.

Χεκίμογλου, Ε. (1996). *Θεσσαλονίκη: Τουρκοκρατία και μεσοπόλεμος*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press.

Χεκίμογλου, Ε. (1989). *Κοφινάς προς Διομήδη: Δοκίμια και τεκμήρια από την οικονομική ιστορία της Μακεδονίας*. Θεσσαλονίκη.

Χεκίμογλου, Ε. (2001, Οκτώβρης). Ο ρόλος των ελληνικών τραπεζών στη Μακεδονία, 1905-1912. *Θεσσαλονικέων Πόλις*, σσ. 123-140.

Χεκίμογλου, Ε. (1991). *Υπόθεση Μοδιάνο: Τραπεζικό κραχ στη Θεσσαλονίκη το 1911*. Θεσσαλονίκη: Χεκίμογλου, Ε.

Dumont, P. (1994). τα γαλλικά πάνω απ' όλα. Στο G. Veinstein, *Θεσσαλονίκη, 1850-1918* (σσ. 225-246). Αθήνα: Εκάτη.

Lory, B. (1994). Σολούν, σλαβική πόλη. Στο G. Veinstein, *Θεσσαλονίκη, 1850-1918: Η "πόλη των Εβραίων" και η αφύπνιση των Βαλκανίων* (σσ. 141-150). Αθήνα: Εκάτη.

Pierron, B. (2004). *Εβραίοι και Χριστιανοί στη Νεότερη Ελλάδα: Ιστορία των διακοινοτικών σχέσεων από το 1821 ως το 1945*. Αθήνα: Εκδόσεις Πόλις.

Quataert, D. (1994). Πρώτοι καπνοί από τα εργοστάσια. Στο G. Veinstein, *Θεσσαλονίκη, 1850-1918: Η "πόλη των Εβραίων" και η αφύπνιση των Βαλκανίων* (σσ. 191-210). Αθήνα: Εκάτη.

Veinstein, G. (1994). Το μυστικό της Θεσσαλονίκης. Στο G. Veinstein, *Θεσσαλονίκη, 1850-1918: Η "πόλη των Εβραίων" και η αφύπνιση των Βαλκανίων* (σσ. 15-18). Αθήνα: Εκάτη.

Ξενόγλωσση

a-Levi, S. B., Rodrigue, A., & Stein, S. (. (2012). *A Jewish voice from Ottoman Salonica : the Ladino memoir of Sa'adi Besalel a-Levi*. Stanford: Stanford University Press.

Anastassiadou, M. (1997). Sports d' elites et elites sportives a Salonique au tournant du siecle. Στο F. Georgeon, & p. Dumont, *Vivre dans l'Empire ottoman: Sociabilités et relations intercommunautaires (XVIIIe-XXe siècles)* (σσ. 145-161). Paris: Editions L'Harmattan.

Doxiadis, E. (2018). *State, nationalism and the Jewish communities of Modern Greece*. London: Bloomburg.

Hekimoglou, E. (2000). Administration and Funding of Schools at Times of Profound Social Change: The Example of Thessaloniki (1792-1912. Στο N. Τερζής, *Education in the Balkans: from the Enlightenment to the Founding of the Nation-States* (σσ. 333-352). Θεσσαλονίκη: Αφοί Κυριακίδη.

Hekimoglou, E. (2015). The Greek Community of Thessaloniki and the Challenge of the Young Turks, 1908-1912. Στο D. (. Stamatouloulos, *Balkan Nationalism(s) and the Ottoman Empire: The Young Turk Revolution and Ethnic Groups* (σσ. 7-32). Istanbul: Isis.

Jesné, F., & Jestin, M. (2014). Les consuls de France et d'Italie à Salonique face aux guerres balkaniques. Στο C. Horel, *Les guerres balkaniques (1912 - 1913) : conflits, enjeux, mémoires* (σσ. 181-199). Bruxelles: PIE Lang.

Levy, D. (εξαντλημένο). *Rapporto sovra la Comunita Djudia de Thessaloniki*. Θεσσαλονίκη: Εβραϊκό Μουσείο Θεσσαλονίκης.

Naar, D. (2009). Between 'New Greece' and the 'New World': Salonikan Jewish Immigration to America. *Journal of the Hellenic Diaspora*, σσ. 45-89.

Naar, D. (2016). *Jewish Salonica : between the Ottoman Empire and modern Greece*. Stanford: Stanford University Press.

Orly, M. (2013). *Jewish entrepreneurship in Salonica : 1912 - 1940 : an ethnic economy in transition*. Brighton: Sussex Acad. Press.

Rozen, M. (2018). On Nationalizing Minorities: The Education of Salonikan Jewry, 1912–1941. *Αρχείων Ανάλεκτα* , σσ. 127-232.

Χεκίμογλου, Ε. (2015). Destruction and reconstruction of the class structure in Thessaloniki (1912-1940). Στο Δ. Καυρίδης, *Θεσσαλονίκη – Μια πόλη σε Μετάβαση, 1912-2012* (σσ. 281-297). Αθήνα: Εκδόσεις Μεταίχμιο